

T.C

MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ARAP DİLİ VE BELÂGATI BİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

**EBÛ HAYYÂN EL-ENDELUSÎ'NİN EL-MUBDİ' Fİ'T-
ASRÎF ADLI ESERİNİN SARF AÇISINDAN
İNCELENMESİ**

Recep Çiftçi

20800001

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Ahmet Tekin

Mardin-2022

T.C

MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ARAP DİLİ VE BELÂGATI BİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

**EBÛ HAYYÂN EL-ENDELUSÎ'NİN EL-MUBDİ' Fİ'T-
ASRÎF ADLI ESERİNİN SARF AÇISINDAN
İNCELENMESİ**

Recep Çiftçi

20800001

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Ahmet Tekin

Mardin-2022

ETİK BEYAN

Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içindeki bütün bilgileri etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tez çalışmamın hazırlık, bilgi, belge, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarda bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun davrandığımı,
- Tez çalışmada kullanılan tüm eserlere eksiksiz atıf yaptığımı ve kullanılan tüm eserlere kaynaklar/kaynakçada yer verdiğimi,
- Tez çalışmamın özgün olduğunu,
- Tez çalışmamın Mardin Artuklu Üniversitesi tarafından kullanılan “bilimsel intihal tespit programı” ile tarandığını ve hiçbir şekilde “intihal içermediğini” beyan eder, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabullendiğimi bildiririm.

Recep ÇİFTÇİ

02.08.2022

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Ebû Hayyân el-Endelusî'nin el-Mubdi' fi't-Tasrîf Adlı Eserinin Sarf Açısından İncelenmesi

Recep ÇİFTÇİ

Mardin Artuklu Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

2022: 107 Sayfa

Bu çalışmada, Arap gramerinin pek çok dilcisine beşiklik eden Endülüs'ün önde gelen âlimlerinden Ebû Hayyân el-Endelusî'nin hayatı ve sarf ilmine dair yazdığı *el-Mubdi' fi't-Tasrîf* adlı eseri incelenmiştir. Ebû Hayyân, Arap dilindeki yetkinliğiyle bu alanda birçok eser ortaya koymuştur. O, bu eserlerinin bir kısmını kendisinden önce yaşamış ve çalışmalarını beğenip talebelerine okuttuğu büyük dilci İbn 'Uşfûr'un eserlerini şerh etmek veya onların özetini çıkarmak suretiyle kaleme almıştır. Bu çalışmanın temel konusunu oluşturan *el-Mubdi'*de İbn 'Uşfûr'un *el-Mumti'* isimli eserinin bir özetidir.

Bu çalışmada, giriş bölümünde Endülüs'ün kısa tarihine değinilmiştir. Daha sonra Endüslü âlim Ebû Hayyân'ın hayatı güvenilir kaynaklardan kronolojik olarak tespit edilmiştir. Yazdığı eserler, türlerine göre tespit edilmiş ve muhtevasına ulaşılanlar hakkında kısa bilgiler verilmiştir. Ayrıca Türkiye ve Türkiye dışında onun hakkında yapılan çalışmalara değinilmiştir. Ebû Hayyân'ın sarf ilmine dair yazdığı önemli eserlerinden olan *el-Mubdi'*in önemine değinilmiş ve bu eserde uyguladığı metot ele alınmıştır. Daha sonra eserin sarf açısından incelenmesi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ebû Hayyân el-Endelusî, el-Mubdi' fi't-Tasrîf, Arap Dili, Endülüs, Sarf.

ABSTRACT

Master Thesis

Analysis of Abū Hayyān al-Andalusī's work named al-Mubdi' fī' al-Tasrīf in terms of Morphology

Recep ÇİFTÇİ

Mardin Artuklu University

The Institute for Graduate Educational Studies

Department of Basic Islamic Sciences

2022: 107 Page

In this study, the life of Abū Hayyān al-Andalusī who is one of the leading scholars of Andalusia, the cradle of many linguists of Arabic grammar, and his book which he wrote in Morphology named al-Mubdi' fī' al-Tasrīf was examined. Abū Hayyān produced many works with his proficiency in the Arabic language in this field. He wrote some of these works by commenting or summarizing on the works of the great linguist Ibn 'Uşfūr, who lived before him, and liked his works and had his students read to him. The main subject of this study al-Mubdi' is a summary of Ibn 'Uşfūr's al-Mumṭi'.

In this study, the brief history of Andalusia is mentioned in the introduction. Later, the life of Andalusian scholar Abū Hayyān was determined chronologically from reliable sources. The works he wrote were determined according to their genres and brief information is given about the work whose content has been reached. In addition, studies about him in Turkey and outside of Turkey are mentioned. The importance of al-Mubdi', one of the important works written by Abū Hayyān on the science of consumption, was mentioned and the method he applied in this work was discussed. Afterwards, the work was examined in terms of consumption.

Keywords: Abū Hayyān al-Andalusī, al-Mubdi' fī' al-Tasrīf, Arabic, Andalusia, Morphology.

ÖN SÖZ

İslamiyet'in doğuşundan sonra Araplar'ın Arap olmayan topluluklarla ilişkileri neticesinde yaşam tarzlarında bazı değişmeler ve buna bağlı olarak dillerinde bozulmalar olmuştur. Bu bozulma günlük konuşmalarda olduğu gibi Kur'ân-ı Kerîm'in okunmasında da kendini göstermiştir. Kur'ân'ın doğru okunup, anlaşılması ve İslamiyet'i yeni kabul etmiş olan Arap olmayan milletler tarafından öğrenilmesini kolaylaştırmak için Arap dilinin grameri ilmî usullere dayalı kaideler şeklinde tespit edilmeye ihtiyaç duyulmuştur. Böylelikle ihtiyaç duyulan Arap gramerine yönelik çalışmalar ilk defa hicrî ikinci yüzyılda Basra'da ve yaklaşık bir asır sonra da Kûfe'de başlamıştır. Bu iki muhitteki gramer çalışmaları, meselelere bakışları birbirinden farklı olduğundan aralarında ihtilaf bulunan iki dil mektebinin doğmasına neden olmuştur. Bu iki dil mektebini Bağdât, Endülüs ve Mısır dil mektepleri takip etmiş ve böylelikle Arap dili grameri zirveye ulaşmıştır.

İslamî fetihlerin Arap yarımadası dışına yayılmasıyla birlikte Endülüs de İslam topraklarına katılıp kısa zaman zarfında burada Arap dili çalışmaları başlamış ve hicrî yedinci asırda İbn 'Uşfûr ve İbn Mâlik gibi bazı âlimlerin Arap gramerine dair yaptıkları çalışmalarla ve yazdıkları eserlerle Endülüs Arap dili alanında müstakil bir mektep haline gelmiştir.

Ebû Hayyân el-Endelusî de bu dil mektebine mensup olup birçok hocadan aldığı derslerle özgün eserler kaleme alıp Arap gramerine büyük katkıları olmuştur. Ebû Hayyân özellikle İbn 'Uşfûr ve İbn Mâlik'in eserlerini talebelerine okutmuş ve bunların birçok eserlerini kısaltmış ve bazılarında şerhler yazmıştır. Onun kısalttığı eslerden bir tanesi de sarf ilmine dair yazdığı *el-Mumti'in* bir özeti olan *el-Mubdi'* isimli çalışmasıdır. *el-Mubdi'de* geçen sarf konularının tespit edilip değerlendirilmesinin, sarf ilmi ile ilgili araştırmalara önemli katkılar sunulacağı düşüncesi bizi böyle bir çalışmaya sevk etmiştir. Bu çalışma giriş, iki bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır.

Giriş bölümünde genel olarak Endülüs, Ebû Hayyân'ın yaşadığı dönemde Endülüs, siyaset ortam, sosyal ortam ve ilmî ortam hakkında kısa bir bilgi verilmiştir.

Birinci bölümde müellifin hayatı, ailesi, tahsil hayatı, hocaları, talebeleri ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir.

İkinci bölümde *el-Mubdi*'in genel özellikleri, Ebû Hayyân'a aidiyeti, yazılış gayesi, önemi, kaynakları, metodu, muhtevası ve istişhâd ettiği kaynaklar hakkında bilgi verilmiştir. Üçüncü bölümde *el-Mubdi*' sarf açısından incelenmiştir.

Çalışmam boyunca benden yardımlarını esirgemeyen, eleştiri ve önerileri ile sabırla bana yön veren danışman hocam Doç. Dr. Ahmet TEKİN'e şükranlarımı sunuyorum. Bana kılavuzluk eden ve önerileriyle çalışmamın bu hale gelmesine katkı sağlayan değerli hocalarım Doç. Dr. Mustafa KESKİN ve Dr. Öğr. Üyesi Nihat TARI'ya teşekkür ediyorum. Ayrıca ilmî yolculuğumda maddi ve manevi desteğiyle bana yardımcı olan babama şükranlarımı sunuyorum. Son olarak maddi manevi desteklerini esirgemeyen ve bana ilham kaynağı olan herkese teşekkür ediyorum.

Recep ÇİFTÇİ

Mardin, 2022

İÇİNDEKİLER

ETİK BEYAN	i
ÖZET	ii
ABSTRACT	iii
ÖN SÖZ	iv
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1
EBÛ HAYYÂN'IN YAŞADIĞI DÖNEM	1
I.I. GENEL OLARAK ENDÛLÛS	1
I.II. EBÛ HAYYÂN'IN YAŞADIĞI DÖNEMDE ENDÛLÛS	5
I.II.I. Siyasî Ortam.....	5
I.II.II. Sosyal Ortam.....	7
I.II.III. İlmî Ortam	9
BİRİNCİ BÖLÜM	11
1.1. EBÛ HAYYÂN EL-ENDELUSÎ'NİN HAYATI	11
1.1.1. İsmi, Lakabı, Künyesi ve Nisbesi.....	11
1.1.2. Doğumu	12
1.1.3 Ailesi.....	12
1.1.4. Endülüs'ten Ayrılışı.....	13

1.1.5. Şahsiyeti.....	14
1.1.6. Mezhebi	15
1.1.7. Vefatı	17
1.1.8. Vasiyeti.....	18
1.2. İLMÎ YÖNÜ	20
1.2.1 Tahsil Hayatı ve İlmi Yolculukları.....	20
1.2.2. Hocaları.....	22
1.2.3.Talebeleri	26
1.2.4. Şiirleri	27
1.2.5. Hakkındaki Görüşler.....	31
1.3. ESERLERİ	32
1.3.1. Sarf ve Nahiv İle İlgili Eserleri.....	32
1.3.2. Tefsir ve Kırâat İle İlgili Eserleri.....	36
1.3.3. Şiir ve Edebiyat İle ilgili Eserleri	37
1.3.4. Hadis ve Fıkıh İle İlgili Eserleri	38
1.3.5. Tarih ve Tabakât İle İlgili Eserleri.....	38
1.3.6. Diğer Diller İle İlgili Eserleri	39
1.3.7. Belâgat İle İlgili Eserleri.....	39
1.3.8. Muhtelif Alanlarla İlgili Eserleri	40
1.4. HAKKINDA YAPILMIŞ ÇALIŞMALAR.....	41
1.4.1. Türkiye'deki Çalışmalar	41
1.4.1.1. Tezler	41
1.4.1.2. Makaleler	43
1.4.1.3. Ansiklopedi Maddesi	44
1.4.2. Türkiye Dışındaki Çalışmalar.....	45

1.4.2.1. Tahkikler	45
1.4.2.2. Tezler	46
1.4.2.3. Makaleler	48
İKİNCİ BÖLÜM.....	50
2.1. EL-MUBDİ'İN GENEL ÖZELLİKLERİ.....	50
2.1.1. İsmi ve Ebû Hayyân'a Aidiyeti	50
2.1.2. Yazılış Gayesi.....	50
2.1.3. Önemi	51
2.1.4. Kaynakları.....	51
2.1.5. Metodu	54
2.1.6. Muhtevası	54
2.1.7. İstişhadı.....	55
2.1.7.1. Kur'ân-ı Kerîm	55
2.1.7.2. Şiir	57
2.1.8. İstılahları	59
2.1.9. Tanımlamaları.....	60
2.2. EL-MUBDİ'İN SARF AÇISINDAN İNCELENMESİ.....	62
2.2.1. Mîzân-Mevzûn.....	62
2.2.2. Fiiller	62
2.2.2.1. Geçişlilik ve Geçişsizlik Açısından Fiiller.....	63
2.2.2.2. Yapı Açısından Fiiller	63
2.2.2.3. Rubâ'î Fiillere Mülhak Sulâsî Mezîd Fiiller	64
2.2.2.4. Rubâ'î Fiillere Mülhak olmayan Sulâsî Mezîd Fiiller	65
2.2.3. Ek Harfler	65
2.2.3.1. Ek Herflerin Geldiği Yerler	66

2.2.4. İsim	67
2.2.5. Sulâsî İsimler	68
2.2.5.1. Bir Harf İlaveli Sulâsî Mezîd Rubâ'î İsimler	68
2.2.5.2. İki Harf İlaveli Sulâsî Mezîd Humâsî İsimler	69
2.2.5.3. Üç Harf İlaveli Sulâsî Mezîd Sudâsî İsimler	72
2.2.5.4. Dört Harf İlaveli Sulâsî Mezîd Subâ'î İsimler	73
2.2.6. Rubâ'î İsimler	73
2.2.6.1. Bir Harf İlaveli Rubâ'î Mezîd Humâsî İsimler	73
2.2.6.2. İki Harf İlaveli Rubâ'î Mezîd Sudâsî İsimler	75
2.2.6.3. Üç Harf İlaveli Rubâ'î Mezîd Subâ'î İsimler	76
2.2.7. Humâsî isimler	76
2.2.7.1. Bir Harf İlaveli Humâsî Mezîd Sudâsî İsimler	76
2.2.8. İ'lâl	77
2.2.8.1. İ'lâl ve İ'lâl 'İlletlerinde Dilcilerin İhtilafı	78
2.2.8.2. Sulâsî Mücerred Ecvef İsm-i Mef'ûllerin Okuyuşunda Lehçelerin İhtilafı	78
2.2.8.3. 'İllet Harfleriyle İlgili Kurallar	79
2.2.9. Mu'tellu'l-Fâ	82
2.2.10. Mu'tellu'l-'Ayn	83
2.2.11. Mu'tellu'l-Lâm	84
2.2.12. Lefîf	85
2.2.12.1. Lefifu'l-Mafrûk	86
2.2.12.2. Lefifu'l-Makrûn	86
2.2.13. Mu'tellu'l-Fâ ve Mu'tellu'l-'Ayn	87
2.2.14. Hazf	87
2.2.14.1. Kurallı Hazf	87
2.2.14.2. Kuralsız Hazf	88

2.2.15. İbdâl	89
2.2.16. İdgâm	91
2.2.16.1. Vacip İdgâm	93
2.2.16.2. Câiz İdgâm	94
2.2.16.3. Mumteni‘ İdgâm	94
2.2.17. Harflerin Mahreçleri	95
2.2.18. Harflerin Sıfatları.....	95
2.2.19. İştikak	98
SONUÇ	100
KAYNAKÇA	102

KISALTMALAR

b.	Bin
Bkz.	Bakınız
DİA.	Türkiye Diyanet Vakfı Diyanet İslam Ansiklopedisi
hz.	Hazreti
md.	Maddesi
ö.	Ölüm
s.	Sayfa
SBE.	Sosyal Bilimler Enstitüsü
s.a.v.	Sallallahu Aleyhi ve Sellem
TDV.	Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
thk.	Tahkik
t.y.	Tarih yok
vb.	Ve benzer
vd.	Ve diğerleri
y.y.	Basım yeri yok

GİRİŞ

EBÛ HAYYÂN'IN YAŞADIĞI DÖNEM

I.I. GENEL OLARAK ENDÛLÛS

Coğrafi olarak, günümüzde Portekiz ve İspanya'nın yer aldığı İber yarımadası, Müslümanlarca Endülüs (el-Endelus) olarak isimlendirilmiştir.¹ Müslümanlardan önceki dönemde ise Endülüs için, İspanya isminin de menşei olan Hispania ya da Spania kelimeleri kullanılmıştır.²

İslam'ın ilk fetihleri dikkate alındığında, Müslümanlar 91/710 yılına kadar hemen hemen Kuzey Afrika'nın tamamını ele geçirmiş ve yeni bir fetih hamlesi yapmaları fikri oluşmuştu. Kuzey Afrika Valisi Mûsâ b. Nusayr, 92/711 yılında Berberî asıllı ve azatlısı Târik b. Ziyâd komutasında fetih için arkasında 5000 kişilik takviye birliği ile desteklenmiş, 7000 kişilik bir orduyu İspanya'ya yollamıştır. Bu esnada İspanya'da hükmeden Vizigot Krallığı taht kavgaları, Yahudileri zorla Hristiyanlaştırma politikasının neden olduğu çeşitli sıkıntılarla karşı karşıya kalmıştır. İspanya'nın en güneyinde bulunan Calpe (Cebelitârik, Gibraltar) dağında karargâhını kuran Târik b. Ziyâd, yakınındaki Algeciras'ın (Cezîretülhadrâ) kontrolünü ele geçirdi ve çok geçmeden Rio Barbate (Vâdiilekke) kıyısında Kral Rodrigo komutasında kalabalık bir Vizigot ordusunu üç ya da yedi gün devam eden zorlu bir savaş akabinde büyük bir kısmını imha edip hezimete uğramıştır. Müslümanlar için artık İspanya'nın fethi önünde ciddi bir engel kalmamıştı. Târik'in bu hezimetten sonra görevlendirdiği kumandanlar kısa bir zaman zarfında Malaga, Elvira (İlbîre) ve Cordoba'yı fethederlerken kendisi de Ecija'yı (İstice) ve akabinden Vizigotlar'ın başşehri olan Toledo'yu (Tuleytula) fethetti. 93/712 yılında, fethin

---

¹ Râğîb es-Sercânî, *Kıssatu'l-Endelus*, C. I, Muessesetu İkra li'n-Neşri ve't-Tevzi' ve't-Tercemeti, el-Kâhire, 2010, s. 13; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarihi*, TDV Yayınları, Ankara, 2019, s. 19.

² Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarihi*, s. 19.

tamamlanması için Mûsâ b. Nusayr, geneli Araplardan oluşan 18.000 kişilik bir orduyla İspanya'ya geçti ve Sevilya, Carmano gibi bazı şehirleri fethettikten sonra Toledo'da Târik b. Ziyâd'la buluşup fetih hareketini İspanya'nın kuzeyine doğru iki koldan devam ettirdiler. Ertesi yıl Leon (Liyûn), Galicia (Cillikiye) bölgeleri ve Barcelona (Berşelûne), Zaragoza (Zarakusta) şehirlerinin hâkimiyeti ele geçirildi. 95/714 yılında Halife Velîd b. 'Abdilmelik'in emriyle, Mûsâ b. Nusayr'in Endülüs'ün yönetimini oğlu 'Abdülazîz'e bırakıp Târik'ı da yanına alarak Dımaşk'a dönmesiyle Endülüs'te valiler dönemi başlamıştır. Bu dönem 138/756 yılında I. 'Abdurrahman Endülüs Emevî Devleti'ni ilanına kadar devam etmiştir.³

Abbâsîlerin geniş çaplı ayaklanmasından sonra hilafet Emevîlerden Abbâsîlere geçti. Benî Ümeyye'nin son halifesi Mervân b. Muhammed'in Mısır'da vefat etmesinden sonra 132/750 yılında bu hanedanın sonu geldi ve iktidar Abbasîlerin eline geçti. Abbasîler, iktidara gelir gelmez Emevîlerin avına başladılar ve buldukları yerde onları katlettiler.⁴ İlim ve adalet ehli olan 'Abdurrahman b. Muaviye Abbâsîlerin korkusundan kaçarak 138/756 yılında Endülüs'e giriş yaptı.⁵ Kurtuba'ya doğru yola çıktı yol güzergâhında azımsanmayacak derecede Yemenli Arap ve Berberî kendisine katıldı. 'Abdurrahman, 138/756 senesi Zilhicce ayı Cuma günü Kurtuba'ya girip halka cuma hutbesini irad edip onlardan biat aldı. Böylece Endülüs, Abbâsî yönetiminden ayrılarak 422/1031 senesine kadar Emevî hanedanının yöneteceği bağımsız bir devlet hüviyetine kavuştu.⁶ Endülüs Emevî Devleti 422/1031 senesinde içine düştüğü kaostan dolayı Kurtuba'nın ileri gelenleri toplanıp hilafetin ilgasına karar kıldılar. Kurtubalılar yönetimlerini Ebu'l Hazm b. Cehver

³ Huseyin Munis, *el-Meğrib ve'l-Endelus*, Daru'r-Reşâd, Kâhire, 1997, s. 272; Mehmet Özdemir, "Endülüs", *DİA*, C. XI, TDV Yayınları, İstanbul, 1995, s. 211-212.

⁴ Halîl İbrâhîm es-Sâmerâî, 'Abdulvâhid Zenûn Tâhâ, Nâtk Sâlih Maslûb, *Târîhu'l-'Arab ve Hadâretuhum fi'l-Endelus*, Daru'l-Kitâbi'l-Cedîdi'l-Müttahide, Beyrût-Lübnân, 2000, s. 87; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarihi*, s. 87.

⁵ 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâleddîn es-Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, thk. Hamdî el-Demirdâş Mektebetu Nizâr Mustafâ el-Bâz, y.y, 2004, s. 366.

⁶ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarihi*, s. 88.

başkanlığında bir heyete bıraktılar ve böylelikle Endülüs Emevî Devleti dönemi kapanmış oldu.⁷

Endülüs Emevî Devleti'nin düşmesiyle 483/1090 senesine kadar Mulûku't-Tavâif dönemi başladı. Endülüs'ün çeşitli bölgelerinde küçük devletler ve emirlikler kuruldu.⁸ Bu küçük devletlerden bazıları şunlardır: Arap asıllı Abbâdîler, Hûdîler ve Mevâlî bir aileden gelen Cevherîler ile Berberî asıllı olan Zünnûnîler, Eftasîler ve Zîrîler.⁹ Bu küçük devletler arasında başlayan savaşlar Müslümanların zayıf düşmesine sebep oldu ve bu durum Hristiyanlara “Reconquista’yı” hayata geçirmeleri için fırsat doğurdu. Kastilya kralı I. Fernando 450/1057 yılında ilk olarak Batalyeves'deki Eftasîlere saldırdı. Daha sonra 455/1062'de Tuleytula'daki Zünnûnîlere ve İşbiliye'deki Abbâdîlere saldırarak onları haraca bağladılar. Kastilya Kralı VI. Alfonso tarafından 478/1085 yılında Tuleytula şehrinin ele geçirmesiyle o döneme kadar Hristiyanlar tarafından Müslümanlara indiren en ağır darbe olmuştur.¹⁰

Tuleytula'nın düşmesiyle Müslümanlar endişeye kapıldılar ve Kuzey Afrika'da hüküm süren Murâbıtlar Devletin'den yardım talep ettiler. Bunun üzerine Yûsuf b. Tâfşîn hazırladığı bir orduyla 479/1086 yılında Endülüs'e geçerek Hristiyanlarla Zellâka savaşını gerçekleştirdi.¹¹ Bu savaştan Kastilya Krallığı'nın ordusu yenilgiye uğratılmış bir şekilde geriye döndüler. Yûsuf, 481/1088 yılında Leyyît kalesini fethetmek için tekrar ikinci bir sefer Endülüs'e geçti. Oradaki bazı Mulûku't-Tavâif emirlikleri ona destek vermelerine rağmen kaleyi fethetmeden Kuzey Afrika'ya geri döndü.¹²

---

⁷ ‘Abdurrahmân ‘Alî el-Haccî, *et-Târîhu'l-Endelusî*, Dâru'l-kalem, Beyrut 1981, s. 321.

⁸ el-Haccî, *et-Târîhu'l-Endelusî*, s. 323.

⁹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarihi*, s. 167-169.

¹⁰ Özdemir, “Endülüs”, XI, 214.

¹¹ Muhammed ‘Abdullah ‘Anan el-Müerrihu'l-Mısrî, *Devletu'l-İslâmi fi'l-Endelus*, C. III, Mektebetu'l-Hâncî, el-Kâhire, 1990, s. 36.

¹² el-Haccî, *et-Târîhu'l-Endelusî*, s. 421-422.

Yûsuf b. Tâfşîn, 483/1090 yılında üçüncü sefer Endülüs'e geçti.¹³ Bu seferki geçişinde Endülüs'ün tamamının hâkimiyetini ele geçirdi ve burayı Murâbitlara bağlı bir vilayet haline getirdi.¹⁴ Murâbitlar'ın Endülüs'e hâkim olmasıyla artık Endülüs, Kuzy Afrika'da hüküm süren bir devletin hâkimiyetine girmeye başladı. Murâbitlar, burada 60 yıl hüküm sürmüştür. Endülüs'te tekrar iç çekişmeler başlayınca ülke zayıflamaya başladı ve 542/1147 yılında kendisi gibi Kuzey Afrikalı olan Muvahhidler Devleti'nin hâkimiyeti altına girdi. Muvahhidler, Hristiyanlara karşı kazandığı zaferler sonucunda Endülüs'te tekrar birliği sağladılar.¹⁵ Muvahhidler, 591/1195 yılında Erek savaşında büyük bir zafer elde ettiyseler de 609/1212 yılında 'Îkâb savaşında Hristiyanlara karşı büyük bir hezimete uğradılar. Bu savaştan sonra Muvahhidler hızlı bir çöküş geçtiler.¹⁶

Kurtuba, 633/1236 yılında Kastilya Krallığı tarafından kuşatma altına alındı. Bu esnada İbn Hûd'dan destek istenildiyse de İbn Hûd, İbnu'l-Ahmerle savaş halinde olduğu için bu destek çağrısını pek umursamadı ve Endülüs'te İslam'ın başkenti olan Kurtuba düştü.¹⁷ 636/1238 yılında İbn Hûd'ün vefatı üzerine Endülüs topraklarını savunma görevi İbnu'l-Ahmer'e kaldı. İbnu'l-Ahmer 636/1238 yılında Gırnâta'yı ele geçirerek burayı başkent ilan etti. Böylelikle Endülüs'te hüküm süren son İslam devleti olan Nasrîler Devleti 636/1238 yılında resmen kuruldu.¹⁸ Nasrîler, dış ilişkilerde esnek davrandı. Özellikle Hristiyan krallıklarına karşı daha da esnek davrandılar. Bunlardan gelebilecek tehlikeler karşısında tek başına kalmaması için Kuzey Afrika'daki Merînîler'le aralarını iyi tuttular. Böylelikle 867/1462 yılına kadar istikrarlı bir dönem geçirdi. Daha sonra ortaya çıkan iç çekişmeler yüzünden durum tersine döndü. 874/1469 yılında Kastilya Kralı, Cebelitârik'ı ele geçirerek Endülüs Müslümanlarının Kuzey Afrika ile irtibatı tümüyle kesildi. Nihayetinde

¹³ İsmâîl b. İbrâhîm b. Emîri'l-Müminîn, *Târîhu'l-Endelus*, thk. Enver Mahmûd Zenâtî, Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, el-Kâhire, 2007, s. 85.

¹⁴ Munis, *el-Meğrib ve'l-Endelus*, s. 189-191; Özdemir, "Endülüs", XI, 215.

¹⁵ Halil Akçay, *Endülüslü Edip ve Şair İbn Zeydün ve Divanı*, Seyda Kitabevi Yayınları, Diyarbakır, 2018, s. 13.

¹⁶ Ahmed Muhammed 'Atayât, *el-Endelus*, Daru Emvâc li'n-Neşri ve't-Tevzi', 'Ümmân, 2012, s. 30.

¹⁷ es-Sercânî, *Kıssatu'l-Endelus*, II, 625.

¹⁸ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarihi*, s. 241; Özdemir, "Endülüs", XI, 216.

897/1492 yılında Müslümanların Endülüs'teki son kalesi olan Gırnâta da ele geçirildi ve Endülüs'te Müslümanların hâkimiyeti son buldu.¹⁹

I.II. EBÛ HAYYÂN'IN YAŞADIĞI DÖNEMDE ENDÜLÛS

I.II.I. Siyasî Ortam

Ebû Hayyân, 654/1256 yılında doğmuştur.²⁰ Bu zaman dilimini dikkate aldığımızda Endülüs'ün artık yok olma yolunda çöküşte olduğu farkedilmektedir. Bu durum orada en son hükmeden İslam hânedanı Nasrîler dönemine denk gelmektedir. 609/1212 yılında 'İkâb savaşında Muvahhidler'in hezimete uğramasından sonra Endülüs'teki çoğu şehir düşmüştür. Müslümanların yönetiminde kalan şehirlerde de otorite boşluğu oluşmuştur. Bu otorite boşluğundan yararlanan İbnu'l Ahmer olarak bilinen Muhammed b. Yûsuf 636/1238'de Gırnâta'yı ele geçirip, Gâlip Billâh lakabıyla halktan biat alarak Nasrîler hânedanını kurmuştur.²¹

Ebû Hayyân'nın 654/1256 yılında doğduğu ve 678/1279 yılına kadar kaldığı Endülüs'ü 630/1232-671/1273 yılları arasında I. Muhammed 671/1273-701/1302 yılları arasında da II. Muhammed Nasrîler Devleti'ni yönetmişlerdir.²² Ebû Hayyân'nın doğup yaklaşık yirmi dört yaşına kadar kaldığı zaman zarfına baktığımızda Endülüs'ün büyük bir kısmının I. Muhammed'in Nasrîler'i yönettiği döneme, kalan kısmının da II. Muhammed'in yönettiği döneme denk geldiğini görmekteyiz.

I. Muhammed

¹⁹ Özdemir, "Endülüs", XI, 216.

²⁰ Selâhuddîn Halîl b. Aybek b. 'Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vafayât*, C. V, thk. Ahmed el-Arnâûtî, Turkî Mustafâ, Dâru İhyâi't-Turâs, Beyrût, 2000, s. 185.

²¹ İsmail Yiğit, "Nasrîler", *DİA*, C. XXXII, TDV Yayınları, İstanbul, 2006, s. 420; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarihi*, s. 241.

²² Hadîce el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, Mektebetu'n-Nahda, Bağdât, 1966, s. 32-36; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarihi*, s. 246.

Nasrîler Devleti ilk kurulduğunda sınırları Gırnâta ile beraber Ceyyân, Vâdîaş, Basta, Meriyye, Mâleka, Ceziretülhadrâ, Cebel-i Târik ve Tarîf'i kapsamaktaydı. Ancak Kastilya Krallığı ile I. Muhammed arasında 643/1245 yılında yapılan bir antlaşma nedeniyle Ceyyân, Kastilya Krallığına bırakıldı.²³ Bu antlaşmanın diğer maddeleri şunlardır: I. Muhammed, Kastilya Krallığına yıllık bin yüz elli altın vergi olarak ödeyecek, Kastilya Krallığı toplantılarına katılacak ve Krallığın adıyla hareket edecek, Ceyyân'ın geri kalan kaleleri Krallığa bırakacak, bu antlaşmanın bir diğer maddesi ve en tehlikelisi ise Kastilya Krallığı'nın girişeceği herhangi bir savaşta ona destek verecek olmuştur.²⁴ Nasrîler aleyhinde ağır maddeler içeren bu antlaşmanın olumlu tarafı, Ceyyân dışındaki yerlerin üzerindeki devletin egemenlik hakkının Kastilya Krallığı tarafından tanınması olmuştur.²⁵ I. Muhammed, antlaşmayla doğan barıştan yararlanarak Nasrîler Devleti'nin durumunu biraz güçlendirdi. Ancak Mâleka valisi tarafında başlatılan isyanı üç yıl boyunca kontrol altına alamadı. Bu esnada Kastilya Krallığı tekrar saldırılarını başlattı ve 665/1267 yılında yeni bir antlaşma imzalamak zorunda kaldı. Bu antlaşmayla bazı merkezler Hristiyanlara bırakıldı. Endülüs'te hüküm süren en başarılı Müslüman hükümdarlarından biri sayılan I. Muhammed 671/1273 yılında vefat etmiş ve yerine oğlu II. Muhammed geçmiştir.²⁶

II. Muhammed

671/1273 yılında Muhammed b. Yûsuf b. Ahmer, I. Muhammed'in vefatından sonra kendi aile içerisinde çok kitap okuduğundan ve ilimle meşgul olduğu için el-Fakîh lakabıyla tanınan oğlu II. Muhammed, Nasrîler'in başına geçmiştir.²⁷ II. Muhammed Nasrîler'in başına geçtiğinde Kastilya Krallığı'na karşı

²³ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarihi*, s. 241.

²⁴ es-Sercânî, *Kıssatu'l-Endelus*, II, 639-640; Yiğit, "Nasrîler", XXXII, 420.

²⁵ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarihi*, s. 241-242; Yiğit, "Nasrîler", XXXII, 420.

²⁶ Yiğit, "Nasrîler", XXXII, 420.

²⁷ 'Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed İbn Haldûn Ebû Zeyd Veliyu'd-Dîn el-Hadramî el-İşbîlî, *Divânu'l-Mubtedi ve'l-Haberi fî Târîhi'l-'Arabi ve'l-Berberi ve Men 'Asarahum Min Zevî's-Şeni'l-Ekber*, C. IV, thk. Halîl Şehâde, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1988, s. 220; es-Sercânî *Kıssatu'l-Endelus*, II, 652; 'Anan, *Devletu'l-İslâmi fî'l-Endelus*, V, 94; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarihi*, s. 246.

Merînîler’le ittifak kurmuştur. Cezîretülhadrâ, Runde, Cebelitârik ve Tarîf şehirlerini Merînîler’e teslim etmiştir.²⁸ Ancak Nasrîler, gelişen şartlara göre sık sık politik manevralar yaptığından komşuluk ilişkilerinde kalıcı bir dostluk veya düşmanlık bulunmamaktaydı. 688/1290-694/1296 yılları arasında II. Muhammed bu manevralardan birini yapmıştır. Bu politik manevraya sebep olan gelişme ise, Kastilya Krallığı’nın İspanya ve Kuzey Afrika arasında köprü görevi yapan ve stratejik bir öneme sahip olan Tarîf ve Cebelitârik’ı ele geçirmek istemeleriydi. Bu esnada iki şehir de Merînîler’in hâkimiyetindeydi. Nasrîler’le Kastilya Krallığı, aralarındaki eski düşmanlığı bir kenara bırakarak, Tarîf ve Cebelitârik işgalini de içine alan bir antlaşmaya imza atmışlardır. Antlaşmaya göre 689/1291 yılında Kastilya Krallığı Tarîf’i kuşatmaya alınca, Nasrîler de altı kalenin kendilerine teslim etme taahhüdüyle Merînîler’in savunma yerlerine saldırdılar. II. Muhammed, Kastilya Krallığı’na adam, silah ve erzak desteğinde bulundu. Kastilya Krallığı sonunda Tarîf’i ele geçirdi. Fakat Nasrîler, Kastilya Krallığı’ndan kendilerine taahhüt edilen altı kaleyi teslim alamadı. Bunun neticesinde Nasrîler tekrar Merînîler’e yanaştılar ve 693/1295 yılında Kastilya Krallığı’nda baş gösteren kargaşadan faydalanarak Vadilkebîr’e yakın bazı kaleleri Kastilya Krallığı’ndan almayı başardılar.²⁹ II. Muhammed’in otuz yıl süren hükümdarlığı döneminde, devletin teşkilat yapılanması ve vergi işleri yapılanması da bu dönemde düzenlenmiştir. II. Muhammed 701/1302 yılında vefat edince yerine oğlu III. Muhammed el-Mahlû‘ geçmiştir.³⁰

I.II.II. Sosyal Ortam

Endülüs toplumu farklı milletlerden oluşup yerli ve dışardan gelenler olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Yerli halk, İberler, Vizigotlar ve Romalılar’ın bileşenlerinden oluşan İspanyol halkı, dışardan gelenler ise Berberîler, Sudanlılar,

---

²⁸ Yiğit, “Nasrîler”, XXXII, 420.

²⁹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarihi*, s. 247-248.

³⁰ Yiğit, “Nasrîler”, XXXII, 420.

Saklebîler ve Araplar'dan oluşmaktadır.³¹ Ebû Hayyân'nın yaşadığı Nasrîler Devleti döneminde toplumun genelini Muvelledûn, Berberî ve Arap Müslümanlar oluşturmaktaydı.³²

Araplar ve Berberîler Endülüs'ü beraber fethedip fetihten sonra oraya yerleşen unsurlardır. Fethe katılan ordunun neredeyse tamamı bu ülkede kaldılar. Fetihden sonra da cüzi bir miktar daha Arap ve Berberîler Endülüs'e gelip yerleşmişlerdir. Bu ülkeye yerleşen Arap ve Berberîler'in kesin ve net sayısını tespit etmek zordur. Valiler ve Endülüs Emevîler dönemlerinde yönetimde hâkim olan etnik unsur Araplar'dır. Mulûku't-Tevâif döneminde Berberîler Endülüs'ün bazı bölgelerinde kendilerinin söz sahibi oldukları küçük devletçikler kurmuşlardır. Daha sonra Endülüs'te yüzyıllarca hâkimiyeti süren Murâbitlar ve Muvahhidler Devleti de aslen Berberî asıllıdır.³³ Çöküş döneminde kurulan Nasrîler Devleti ise Arap asıllıdır.³⁴

Saklebîler, Endülüs'e dışardan gelip yerleşen bir gruptur. İlk başta köle tacirleri tarafından Doğu Avrupa'dan Endülüs'e getirilen Slav kökenli köleler için bu isim kullanılıyorken daha sonra Avrupa'nın farklı bölgelerinden getirilen köleler için de bu isim kullanılmıştır. Saklebîler, çocuk yaşlardan Endülüs'e getirilip İslamî terbiye ile eğitilip azat edildikten sonra, ordu ve sarayın diğer üst makamlarında görevler verilmiştir. Saklebîler, Endülüs Devleti'nin son demlerinde Araplar ve Berberîler'le birlikte üçüncü bir siyasi güç haline gelmiştir.³⁵

Sûdanlılar, daha çok Halifelik zamanında Orta Afrika'dan Endülüs'e getirilip buraya yerleştirilen gruptur.³⁶ Sûdanlılar'ın sayısı az olduğundan Endülüs'te kayda

---

³¹ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, TDV Yayınları, Ankara, 2007, s. 17.

³² Yiğit, "Nasrîler", XXXII, 423.

³³ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, s. 19-20.

³⁴ Akçay, *Endülüslü Edip ve Şair İbn Zeydûn ve Divanı*, s. 16.

³⁵ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, s. 21-22.

³⁶ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, s. 22.

değer bir etkileri de yoktu ve zamanla Endülüs Emevî Devleti ordusunun içinde kaybolup gitmişlerdir.³⁷

Müslümanlar, Endülüs'ü fethettiklerinde burada Romen ve Vizigotlar'ın karışımı olan yerli halk İspanyollar ve azınlık bir etnik konumundaki Yahudiler mevcuttu.³⁸ Toplumda güzel bir hayat süren Yahudiler, belli semtlerde otururlardı.³⁹

Müslümanlar, İber Yarımadası'nı fethettikten sonra burada tedrici İslamlaşma ve Araplaşma süreci başladı. Bunun sonucunda hem Araplaşan hem de İslamlaşan ilk nesil Musâlîme, sonraki nesil ise Muvelledûn, ismiyle bilinmektedir. Araplaşmakla birlikte Müslüman olmayarak Hristiyan dini üzerinde kalanlar ise, Muâhidûn veya Musta'ribûn isimleriyle bilinmektedir.⁴⁰

I.II.III. İlmî Ortam

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Nasrîler devletinin sultanlarından II. Muhammed ilme önem verdiği için ve bizzat ilimle meşgul olduğundan dolayı el-Fakîh lakabıyla tanınmıştır. Nasrî sultanları, Muvahhidler Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte birçok âlimin Endülüs'ten ayrılması üzerine zayıf düşen ilim ve edebiyatı desteklemişlerdir. Bazı âlimleri vezirlik ve kâtiplik makamlarına getirmişlerdir. Endülüs Devleti, özellikle XIV. yüzyılda ilmî yönden büyük bir gelişme göstermiştir. Endülüs'te ilk başlarda dini ilimler camilerde okutulmuştur. Daha sonra I. Yûsuf tarafından 750/1349 yılında Endülüs'teki ilk medrese olarak kabul edilen bir medrese Gırnâta'da yaptırılmıştır. Bu medresenin inşasından sonra başka medreseler de yapıldı ve bu medreselerde astronomi, felsefe, kimya ve tıp gibi dersler verilmiştir. Bu dönemde farklı alanlarda birçok âlim yetişmiştir. Bu âlimlerden bazıları şunlardır: Dini ilimlerde Ebû Bekir b. 'Âsım (ö. 829/1426), Muhammed b. Muhammed en-Numeyrî ed-Darîr (ö.?), Muhammed b. Muhammed er-Ru'aynî (ö.); Tasavvuf ilminde Ebu'l-Hasan 'Ali b. 'Abdillah en-Numeyrî (ö.), Ebû 'Abdillah Muhammed

³⁷ Huseyn Munis, *Fecru'l-Endelus*, Dâru'l-Menâhil Beyrût, 2002, s. 434.

³⁸ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, s. 20.

³⁹ Yiğit, "Nasrîler", XXXII, 423.

⁴⁰ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, s. 20-21.

b. Muhammed el-Mâlakî, Muhammed ‘Ali er-Rundî (ö.?); Arap dili ve edebiyatı ilminde İbnu’z-Zeyyât el-Kelâ‘î (ö. 278/1328), Sehl b. Mâlik el-Esedî (ö.?); Şiirde Ebu’l-Hasan el-Bastî (ö.), Lisânuddîn İbnu’l-Hatib (ö. 776/1374), İbn Zumrek (ö. 798/ 1395); Tarih ilminde Ebû Yahyâ b. ‘Âsım (ö. 857/1453) Nubâhî (ö. 792/1390); Felsefe ilminde Ebu’l-Hasan b. Huzeyl (ö.), Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ahmed et-Tucîbî (ö.); Tıp ilminde ise İbn Hâtım (ö.), Kırbelânî (ö. 761/1360) gibi âlimler yetişmiştir.⁴¹

---

⁴¹ Yiğit, “Nasriler”, XXXII, 422.

BİRİNCİ BÖLÜM

1.1. EBÛ HAYYÂN EL-ENDELUSÎ'NİN HAYATI

1.1.1. İsmi, Lakabı, Künyesi ve Nisbesi

Genel olarak Ebû Hayyân ismiyle meşhur olan müellifin asıl adı, Muhammed b. Yûsuf b. 'Ali b. Yûsuf b. Hayyân'dır.⁴² Esîruddîn lakabıyla meşhurdur.⁴³ Ebû Hayyân künyesini ise oğlu Hayyân'ın isminden almıştır.⁴⁴ Ebû Hayyân için farklı kaynaklarda birçok nispet zikredilmektedir. Bunlardan bazıları şunlardır: el-Endelusî,⁴⁵ el-Gırnâtî,⁴⁶ el-Ceyyânî, el-Mısrî,⁴⁷ en-Nifzî,⁴⁸ el-Mâlikî, eş-Şâfi'î.⁴⁹

Ebû Hayyân, Endelüs'e nispeten el-Endelusî,⁵⁰ doğup büyüdüğü yer Gırnâta'ya nispeten el-Gırnâtî, ailesinin ilk başta ikamet ettiği yer olan ve Orta Endelus şehirlerinden biri olan Ceyyân'a nispeten el-Ceyyânî, bir Berberî kabilesi olan Nifz'e nispeten en-Nifzî, başta Mâlikî mezhebini benimsediği için Mâlikî mezhebine nispeten el-Mâlikî, Endülüs'ten Mısır'a göç ettiğinden dolayı el-Mısrî⁵¹

⁴² Selâhuddîn Halîl b. Aybek, es-Safedî, *A 'yânu'l- 'Asr ve A 'vânu'n-Nasr*, thk. 'Ali Ebû Zeyd, Nebîl Ebû 'Aşme, Muhammed mev'id, Mahmûd Sâlim Muhammed, Dâru'l-Fikri'l-Mu'asır, Beyrût, 1998, V/325; Hadîce el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s. 29.

⁴³ Ahmed b. Muhammed el-Makkarî et-Tilmisânî, *Nefhu't-Tib Min Ğusni'l-Endelusi'r-Ratîb*, C. II, thk. İhsân 'Abbâs, Dâru Sâdr, Beyrût, 1968, s. 535.

⁴⁴ Ebû Hayyân en-Nahavî el-Endelusî, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, thk. 'Abdulhamîd es-Seyyîd Taleb, Mektebetu Dâru'l-'Arûbe, Kuveyt, 1982, s. 16.

⁴⁵ es-Safedî, *A 'yânu'l- 'Asr ve A 'vânu'n-Nasr*, V, 325.

⁴⁶ el-Makkarî, *Nefhu't-Tib Min Ğusni'l-Endelusi'r-Ratîb*, II, 535; es-Safedî, *A 'yânu'l- 'Asr ve A 'vânu'n-Nasr*, V, 325; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vafayât*, V, 175.

⁴⁷ Tâcuddîn 'Abdulvahhâb b. Takiyyiddîn es-Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-Kubrâ*, thk. Mahmûd Muhammed el-Tanâhî, 'Abdulfattâh Muhammed el-Helevî, Hecera li't-Tibâ'ati ve'n-Neşri ve't-Tavzî', y.y, 1413/1992, IX, 276.

⁴⁸ 'Abdurrahmân b. Ebîbekir Celâluddîn es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât fi Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât*, C. I, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, el-Mektebetu'l-'Asriyye, Lübnân, t.y, s. 280; el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nah*, s. 30.

⁴⁹ el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s. 30.

⁵⁰ Ebû Hayyân en-Nahavî, el-Endelusî, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 16.

⁵¹ es-Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-Kubrâ*, IX, 276.

ve Mısır'a gittiğinde Şâfi'î mezhebini benimsediği için de eş-Şâfi'î nisbeleri kendisine verilmiştir.⁵²

1.1.2. Doğumu

Ebû Hayyân, Gırnâta'ya bağlı Matahşâreş kasabasında hicrî 654/1256 yılında Şevvâl ayının sonlarında doğmuştur.⁵³ Kaynaklara baktığımızda genel olarak doğum tarihi üzerinde tarihçiler hemfikirdir. Doğum yeri ile ilgili ise ihtilaf vardır. Örneğin bazı kaynaklar Matahâreş derken diğer bazı kaynaklar ise doğum yerinin Gırnâta olduğunu belirtmektedir.⁵⁴

1.1.3 Ailesi

Kaynaklarda aile bireyleri ve babasıyla ilgili detaylı bir bilgi bulunmamaktadır. Bu da gösteriyor ki babası sosyal ve ilmî yönden öne çıkan seçkin bir şahsiyet olmadığından kaynaklarda da hayatı zikredilmemiştir.⁵⁵ Zümrüde binti Ebrak olan eşinden Hayyân isminde bir oğlu, oğlu Hayyân'dan Muhammed isminde bir torunu ve Nudâr isminde bir kızı dünyaya gelmiştir.⁵⁶

Ebû Hayyân, nahiv, hadis gibi birçok ilimde bilgili olan kızı Nudâr'ı çok seviyor, onu çok övüyor ve şöyle diyordu: “*Keşke kardeşi Hayyân da onun gibi olsaydı.*” Kızı vefat ettiğinde Ebû Hayyân çok üzülmüş ve dönemin padişahından onu evinin bahçesine defnetmek için izin istemiş, bu izni alan Ebû Hayyân onu evinin bahçesine defnetmiştir. Kızı vefat ettikten sonra ona ithafen *en-Nudâr fi'l-Meselâti 'an Nudâr* adlı bir eser yazmıştır.⁵⁷

⁵² el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s. 29-30.

⁵³ Ebû'l-Fadl Ahmed b. 'Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Hacer el-'Askalânî, *ed-Dureru'l-Kâmine fi A'yâni'l-Mieti's-Sâmine*, C. VI, thk. Muhammed 'Abdulmu'îd Dân, Meclisu Dâiretu'l-Ma'ârifî'l-'Usmâniyye, y.y. 1972, s. 58; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât fi Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât*, I, 280; el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s. 32; es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr ve A'vânu'n-Nasr*, V, 328.

⁵⁴ Şemsuddîn Ebû'l-Hayr İbnu'l-Cezerî Muhammed b. Muhammed b. Yûsuf, *Ğâyetu'n-Nihâye fi Tabakâti'l-Kurrâ*, Mektebetu İbni Teymiyye, y.y. 1351/1930, II, 285.

⁵⁵ el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s. 33.

⁵⁶ el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s. 48-49.

⁵⁷ es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vafayât*, XXVII, 78; el-Makkarî, *Nefhu't-Tib Min Ğusni'l-Endelusi'r-Ratîb*, II, 559.

1.1.4. Endülüs'ten Ayrılışı

Ebû Hayyân doğduğu vatanında Endülüs'te fazla durmamış, daha genç yaşlarındayken Endülüs'ü terk etmiştir. Yolculuk esnasında Sebte, Bicâye, Fâs, Tûnus, Batı ve Kuzey Afrika'nın birçok memleketini gezmiştir. Ebû'l-Kâsım el-Mizyâtî gibi birçok âlimle tanışma fırsatını bulmuştur. Nihayetinde Mısır İskenderiye şehrine yerleşmiştir.⁵⁸

Kaynaklarda Mısır'a göç etmesi ile ilgili iki farklı rivâyet mevcuttur. Bir rivâyete göre, gençlik heyecanı ile hocası Ebû Ca'fer b. et-Tibâ' ile ilmî bir tartışmaya girmiş ve hocasının rivâyetlerini tenkit etmek için ona bir reddiye yazmıştır. Bu durum dönemin padişahı II. Muhammed el-Fakîh'e intikal etmiş ve padişah Ebû Hayyân'ı cezalandırmak için onu yakalanıp getirilmesini emretmiştir. Bunu duyan Ebû Hayyân bir süre saklandıktan sonra deniz yoluyla gizlice Doğuya kaçmıştır.⁵⁹

Diğer rivâyete göre ise dönemin mantık, felsefe, matematik ve fizik âlimlerinden bazıları padişahın huzuruna çıkarak kendilerinin artık yaşlandıklarını ve öldükten sonra arkalarında bu ilimleri bilen ve padişaha yararlı olacak talebeler yetiştirmek istediklerini ve bunun için de kendilerine talebeler temin edilmesi hususunda padişaha isteklerini dile getirdiler. Yetiştirilmek için seçilen talebelerden birisi de Ebû Hayyân'dı, onu maaşa bağlayıp her türlü ihtiyacı karşılanacaktı. Ancak Ebû Hayyân bu duruma olumlu bakmamıştır. Zorla bu işe sürükleneceği korkusuyla gizlice Endülüs'ten göç etmiştir.⁶⁰ Ebû Hayyân kimi rivâyete göre 678/1279 kimi rivâyete göre ise 679/1280 yılında Endülüs'ten ayrılmıştır.⁶¹

⁵⁸ el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s. 36.

⁵⁹ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât fî Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât*, I/281; el-'Askalânî, *ed-Dureru'l-Kâmine fî A'yâni'l-Mietî's-Sâmine*, VI, 59; el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s. 34; el-Makkarî, *Nefhu't-Tib Min Ğusni'l-Endelusi'r-Ratîb*, II, 581.

⁶⁰ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât fî Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât*, I, 281.

⁶¹ el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s. 36.

1.1.5. Şahsiyeti

Ebû Hayyân, sesi güzel, güler yüzlü, açık tenli, beyaz saçlıydı. Gür fakat pek uzun olmayan bir sakalı vardı. Fasîh bir şekilde Endülüs dilini biliyordu. Fakat Ebû Hayyân, “*Kâf*” ك harfini “*Kef*” ك harfine yakın bir mahreçten çıkarıyordu. Bu sadece konuşmada böyleydi Kur’an-ı Kerîm okumada ise mahrecini fasîh çıkarıyordu. Ebû Hayyân, Mısır’a yerleştiğinde “*bu memlekette “kâf” ك harfinin mahrecini tam olarak çıkarabilen yok*” demiştir.⁶²

er-Ru‘aynî (ö.779/1378) Ebû Hayyân’ın fiziki yapısı hakkında şunları demiş: “*O, çok faziletli bir adamdı. Onun gibisini hiç görmedim. Güler yüzlü, neşeli, üzüntülerden uzak, güzel sözlü, sempatik, açık dilli ve konuşması fasîh anlaşılır biriydi. Saç lüleleri kulaklarını geçiyordu. Yüzü yuvarlaktı. Boyu ise ne uzun ne de kısaydı.*”⁶³

Ebû Hayyân, dindarlığıyla ve sağlam akidesiyle seçkin bir şahsiyetti. İçki ve sarhoşluk veren şeylerden uzak dururdu. Tavla ve satranç gibi oyunları oynamazdı. Huşû sahibiydi, Kur’an-ı Kerimi dinlediği zaman ağlardı. Aynı şekilde bazı şiirleri de dinlediği vakit ağlardı.⁶⁴ Ölü veya diri olsun herkesin arkasında güzellikle konuşurdu.⁶⁵

Ebû Hayyân iffetli bir nefse sahipti. Kur’an-ı Kerim’i okumak ve sâlih amel işlemek dışında hiç aç gözlülük yapmazdı. Kendisi bu konuda bir şiirinde şöyle demiş:

أُرِيدُ مِنَ الدُّنْيَا ثَلَاثًا وَإِهْمَامًا   لِعَايَةِ مَطْلُوبٍ لِيَمْنِ هُوَ طَالِبٌ

⁶² es-Safedî, *A’yânu’l-‘Asr ve A’vânu’n-Nasr*, V/332; el-Makkarî, *Nefhu’t-Tib Min Ğusni’l-Endelusi’r-Ratîb*, II, 565; el-‘Askalânî, *ed-Dureru’l-Kâmine fî A’yâni’l-Mietî’s-Sâmine*, VI, 63; es-Suyûtî, *Buğyetu’l-vu’ât fî Tabakâti’l-Luğaviyyîn ve’n-Nuhât*, I, 282.

⁶³ el-Makkarî, *Nefhu’t-Tib Min Ğusni’l-Endelusi’r-Ratîb*, II, 565; el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s. 51.

⁶⁴ es-Safedî, *A’yânu’l-‘Asr ve A’vânu’n-Nasr*, V/334; el-Makkarî, *Nefhu’t-Tib Min Ğusni’l-Endelusi’r-Ratîb*, II, 543; el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s. 51-52.

⁶⁵ el-Makkarî, *Nefhu’t-Tib Min Ğusni’l-Endelusi’r-Ratîb*, II, 542.

وَإِكْتِنَاؤُ أَعْمَالٍ عَلَيْهَا أُوْاطِبُ

تِلَاوَةُ قُرْآنٍ وَنَفْسٌ عَفِيفَةٌ

“Ben bu dünyadan üç şey istiyorum. Bu üç şey dileyenin isteklerin en uç zirvesidir. Kur’an-ı Kerim’i okumak, iffetli bir nefis ve üzerine devam edeceğim amellerin çokluğu.”⁶⁶

Ebû Hayyân paraya karşı çok tutumluymdu. Başkaları cömertlikle iftihar ederken o tam tersi tutumlulukla iftihar ederdi. Başkalarına muhtaç olmaktansa kendisine tutumlu denilmesini tercih ederdi.⁶⁷ Fakat Ebû Hayyân bazen de paranın tehlikeli olduğuna da işaret etmiştir. Ebû Hayyân bu konuda bir şiirinde şöyle demiş:

لَا تَأْمَنَنَّ عَلَيَّهَا إِنْسَانًا

إِنَّ الدَّرَاهِمَ وَالنِّسَاءَ كِلَاهُمَا

فَتَرَى إِسَاءَةً فِعْلُهُ إِحْسَانًا

يَنْزِعَنَّ ذَا اللَّبِّ الْمَتِينِ عَنِ التُّقَى

“İnsan olarak ne paraya ne de kadına güven her ikisi de sağlam akıl sahibini takva yolundan alır ve çirkin olan filini güzel gösterir.”⁶⁸

Öğrencisi es-Safedî (ö.764/1363) onun paraya karşı bu kadar tutumlu olmasını şöyle savunuyor: “Uzun ömür yaşadı yanında bir malı olmadan şehirden şehre gurbetlik gezdi, insanları denedi para kazanmak için develeri sağdı, odun topladı başından bir çok olay geçti.”⁶⁹ Bu nedenlerden dolayı Ebû Hayyân tutumlu olmayı tercih etmiştir.

1.1.6. Mezhebi

Ebû Hayyân, felsefi akımlardan, Mu‘tezile ve Mücessime gibi mezheplerin görüşlerinden uzak durmuş ve bunlardan hiç etkilenmemiştir. Yukarıda da değindiğimiz gibi Ebû Hayyan’ın Endülüs’ü terk etmesinin sebeplerinden bir tanesi

⁶⁶ el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s. 52.

⁶⁷ es-Safedî, *A’yânu’l-‘Asr ve A’vânu’n-Nasr*, V, 334; el-Makkarî, *Nefhu’t-Tib Min Ğusni’l-Endelusi’r-Ratib*, II, 543; el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s. 54.

⁶⁸ es-Safedî, *A’yânu’l-‘Asr ve A’vânu’n-Nasr*, V, 335; el-Makkarî, *Nefhu’t-Tib Min Ğusni’l-Endelusi’r-Ratib*, II, 543.

⁶⁹ es-Safedî, *A’yânu’l-‘Asr ve A’vânu’n-Nasr*, V, 334; el-Makkarî, *Nefhu’t-Tib Min Ğusni’l-Endelusi’r-Ratib*, II, 543; el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s. 55.

de, onun sevmediği felsefe gibi ilimleri öğrenmesi için talebeliğe zorlanması olmuştur.⁷⁰

Ebû Hayyân Mısır'a gittiğinde, Mısır halkının felsefeyle ilgilendiğini görünce hayret emiş ve bu durumu şu şekilde dile getirmiştir: *“Mısır'a geldiğimde buradaki toplumun çoğunluğunun felsefenin saçmalıklarıyla ilgilendiğini gördüğümde hayret ettim. Zira Endülüs yarımadasında biz felsefeden uzaktık. Endülüs'te mantıkla ilgili bir kitap gizli bir şekilde satılırdı. Kimse “el-Mantık” الْمَنْطِقُ kelimesini kullanmaya cesaret edemezdi. Bunun yerine “el-Mef'il” الْمَفْعَلُ kelimesini kullanırlardı. Hatta arkadaşımızdan İbnu'l-Hakim künyesiyle meşhur olan vezir Melik İbnu'l-Ahmer Ebû 'Abdillah Muhammed b. 'Abdirrahman, Endülüs'ten bana yazdığı bir mektupla benden mantık ile ilgili bir eser almamı veya bu konuda hocalarımız tarafından daha önce yazılmış bir eseri kendisine bir nüsha yazıp göndermemi istiyordu. Vezîr olmasına rağmen mektubunda “mantık” الْمَنْطِقُ kelimesini yazmaya cesaret edememişti “el-Mef'il” الْمَفْعَلُ diye yazmıştı.”*⁷¹

Ebû Hayyân, Endülüs'te ikamet ettiği vakitte ilk başlarda Mâlikî mezhebini benimsemiş daha sonra ise Zâhirî mezhebine geçmiştir. Zâhirî mezhebi hakkında Ebû Hayyân şöyle demiş: *“Zâhirî mezhebine akıyla bağlanan bir kişinin bu mezhepten ayrılması imkansız olur.”* Fakat Mısır'a geldiğinde burada Şâfi'î mezhebinin yaygın olduğunu görür ve o da Şâfi'î mezhebini benimser. Muhtelif mezhepler arasındaki ihtilaflarda Şâfi'î mezhebinin görüşünü tercih ederdi.⁷²

Ebû Hayyân'ın Hz.'Ali'ye karşı büyük bir sevgisi vardı. Bu konuda Kadî Bedruddîn b. Cemâ'a şöyle diyor: Hz. Muhammed (s.a.v) Hz. 'Ali'ye *“Seni ancak mümin olan kimse sever ve ancak münafık olan kimse de buğz eder.”* demiştir. Sence

⁷⁰ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât fî Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât*, I, 281.

⁷¹ el-'Askalânî, *ed-Dureru'l-Kâmine fî A'yâni'l-Mieti's-Sâmine*, VI, 63; es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr ve A'vânu'n-Nasr*, V, 332; el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s. 76-77.

⁷² el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s. 75; es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr ve A'vânu'n-Nasr*, V, 332; el-'Askalânî, *ed-Dureru'l-Kâmine fî A'yâni'l-Mieti's-Sâmine*, VI, 63.

Hız. Peygamber (s.a.v) doğru söylemiş midir? İbn Cemâ'a: Evet doğru söylemiştir der. Ebû Hayyân: O zaman Hız. Peygamber (s.a.v.) yüzüne kılıç çekenler onu seviyorlar mıydı? yoksa buğz mu ediyorlardı? diye sorarak bu kimselerin Hız. 'Ali'yi sevmemişini belirtmek istemiştir.⁷³

1.1.7. Vefatı

Ebû Hayyân, 745/1344 yılında Safer ayının yirmi sekizinde, Cumartesi günü ikindiden sonra Kâhire'de Babu'l-Bahr dışında bulunan evinde vefat etmiştir. Cenazesi, Nasr kapısı dışında bulunan Sûfiyye mezarlığında ertesi gün defnedilmiştir. Dımaşk Emevî Camisinde Rabî'u'l-Evvel ayında kendisi için giyabi cenaze namazı kılınmıştır.⁷⁴

Ebû Hayyân'ın öğrencilerinden birisi olan el-İsnevî (ö.772/1370) Ebû Hayyân'ın 745/1344 yılında Safer ayının yirmi yedinci günü Cumartesi akşamı vefat ettiğini söylemiştir. İsnevî, Ebû Hayyân'ın mezarı babasının, annesinin ve dayısının mezarına çok yakın olduğu için oldukça sık mezarını da ziyaret ettiğini söylemiştir.⁷⁵

el-Makkarî (ö.1041/1632) onun vefat tarihiyle ilgili şöyle demiştir: *"Mağriblilerin Ebû Hayyân'ın vefat tarihini 743/1342 yılı olarak idda etmeleri doğru değildir. Zira Ebû Hayyân Maşrikte vefat etmiş, dolayısıyla Maşrikliler onun vefat tarihini daha iyi bilirler ve bundan dolayı onun vefat tarihinin 745/1344 yılı olması daha itimat edilir."*⁷⁶

Ebû Hayyân gibi büyük bir âlimin vefatı bütün insanları, dostlarını ve öğrencilerini derinden üzmüştü. Onun için mersiye tarzı birçok kaside söylenmiş ve

⁷³ es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr ve A'vânu'n-Nasr*, V, 333; el-Makkarî, *Nefhu't-Tib Min Ğusni'l-Endelusi'r-Ratib*, II, 542.

⁷⁴ es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vafayât*, V, 185; es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr ve A'vânu'n-Nasr*, V, 327.

⁷⁵ 'Abdurrahîm b. el-Hasan b. 'Ali el-İsnevî eş-Şâfi'î Ebû Muhammed Cemâlüddîn, *Tabakâtu's-Şâfi'îyye*, C. I, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, y.y. 2000, s. 219.

⁷⁶ el-Makkarî, *Nefhu't-Tib Min Ğusni'l-Endelusi'r-Ratib*, II, 559.

ağıtlar yakılmıştır. Bu ağıtlardan bir tanesi de öğrencisi es-Safedî tarafından dile getirilmiştir.⁷⁷ Uzun olan bu ağıtın başı şöyledir:

مَاتَ أَثِيرُ الدِّينِ شَيْخُ الْوَرَى   فَاسْتَعَرَ الْبَارِقُ وَاسْتَعْبَرَا
وَرَقٌّ مِنْ حُزْنِ نَسِيمِ الصَّبَا   وَاعْتَلَّ فِي الْأَسْحَارِ لَمَّا سَرَى

“İnsanların üstadı Esîruddîn öldü. Şimşek çaktı gözyaşı döktü. Üzüntüsünden sabâ rüzgarı inceldi. Gece estiği için seher vaktinde bitkin düştü.”⁷⁸

1.1.8. Vasiyeti

Ebû Hayyân Mısır’a yerleştikten sonra eşine ve çocuklarına şu vasiyette bulunmuştur: “Akıllı kişi kötülüklerden korunmak için görünürde herkesle dost, içinde ise düşman gibi olmalıdır. Kendini düşmanından daha çok dostundan muhafaza etmelidir. Yine inanmalıdır ki bir şahsın başka bir şahsı sevip ona iyilikte bulunması o şahsın zâtı için değil belki ondan göreceği bir menfaat içindir. İnsan, Allah’ın zâtı, Allah’ın zatına ta’alluk eden sıfatı, peygamberlerin durumları, sahâbe arasında geçen olayları, mezhep imamları arasındaki ihtilafları hakkında konuşmamalı ve ümmetin sâlihlerine ve zamanın önde gelen mevki ve makam sahiplerine dil uzatmamalıdır.

Kişi ancak kötülüğü kendi nefsinden uzaklaştırmak için Allah’ın yarattıklarından birine eziyet verebilir. İnsanları anlayışlarında mazur görmelidir. Zira anlama kapasitesi insanların akıllarına göredir. İnsan kendini gösterişten, değersiz tartışmalardan, hafife almaktan alıkoymalıdır. İnanç, anlayış ve anladığını uygulayanlarla çalışmalıdır. Kendi görüşünde olmayan ve maksadını anlamayan kişiye kızmamalıdır. Konuşması fesat belirtisi taşıyan bir kimsenin o konuşmasını iyiye yormalıdır. Hiç kimseye hatalarından dolayı ön yargılı davranmamalıdır. Kişi sarf, nahiv, mantık gibi alet ilimlerine dalmamalı, şeri’at ilimleriyle meşgul olmalıdır. Fakirlerin hal ve hatırını sormalı, onları hor görmemelidir. Yine akıllı kişi

⁷⁷ el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s. 46.

⁷⁸ es-Safedî, *A ‘yânu’l- ‘Asr ve A ‘vânu’ n-Nasr*, V, 328.

Allah'ın kullarına karşı mütevazı olmalı, kendini fakir görmeli ve hiç kimseye kibirlenmemelidir. Kendini ilgilendirmeyen şeylere dalmamalı, gülmeyi ve mizahı azaltmalıdır. Herkese kendisine yakışacak, günaha sokmayacak ve kişiliğini zedelemeyecek şekilde davranmalıdır. Cumhûra göre kötü olan şeylerden sakınmalıdır. Allah'ın yarattıklarına karşı şikayette bulunmamalıdır. Mecliste ailesiyle ilgili konulara girmemeli, Allah için yaptığı hayırlı bir ameli kimseye anlatmamalıdır. Kişi başkasıyla muamelesi güzel olmalı, güzel sözlü ve güler yüzlü olmalıdır. Allah'tan başkasına dayanmamalı ve yeni bir akıl aşladığı için tarih kitaplarını çokça mütâlaa etmelidir.”⁷⁹

---

⁷⁹ el-Makkarî, *Nefhu't-Tib Min Ğusni'l-Endelusi'r-Ratîb*, II, 565-566.

1.2. İLMÎ YÖNÜ

1.2.1 Tahsil Hayatı ve İlmi Yolculukları

Ebû Hayyân, yaşadığı asrın nahivcisi, lugatçısı, tefsircisi, hadisçisi, kurrâsı, tarihçisi ve edebiyatçısıydı. O, büyük bir kültüre ve ilme sahipti. Öğrencisi es-Safedî (ö.764/1363) hakkında şöyle demiş: *“Hocalarımın arasında ondan daha fazla ilimle meşgul olanı görmedim. Zira onu hep ders verirken veya yazarken ya da ilimle meşgulken gördüm. Bunların dışında başka bir şeyle meşgulken onu görmedim. Zeki talebeleri sever, takdir ederdi. Nakilde güvenilir, lugatı bilen ve lafızları zabt eden biriydi. Nahiv ve sarf ilminde dönemindeki bütün insanların önderiydi. Tefsir, hadis, fıkah ve biyografi ilimlerinde özellikle mağriblilerin hayat hikayelerinde ve Avrupa’ya komşu olduğundan dolayı onların isim ve lakapları Avrupalıların ile yakınlık gösterdiği için isimlerinin doğru tescili; ince, kalın ve imale gibi dil telaffuzunda derin bir bilgi sahibiydi.”*⁸⁰

Ebû Hayyân’ın ilim tahsili Endülüs’te 670/1240 yılında Kur’an-ı Kerim kırâatı ile başlamıştır. Kırâat derslerini hocası Hatip Ebû Muhammed ‘Abdülhak b. ‘Ali b. ‘Abdillah’a (ö.?) yirmi kere okudu. Sonra Gırnâta’da et-Tibâ‘ olarak bilinen hocası Hatip Hâfız Ebû Ca‘fer Ahmed el-Gırnâfî’ye (ö.?) okudu. Daha sonra da Hicr suresinin sonuna kadar yedi kırâatı Malaga’da Hatip Hafız Ebû ‘Ali el-Huseyin b. ‘Abdilaziz b. Muhammed b. Ebi’l-Ahvez’e (ö.?) okudu. Endülüs’ten Mısır’a geldiğinde burada kırâatleri ‘Abdunnusayr b. ‘Ali b. Yahyâ el-Meryûtî (ö.?) ve Ebû Tahir İsmâ‘îl b. Hibetillah el-Melîcî’ye (ö.?) okudu.⁸¹

Ebû Hayyân’ın hayatına baktığımızda ilim hayatına kırâat ve tefsir ilimleriyle başladığını görmekteyiz. Bu da onun tarih, edebiyat, lugat ve Arap dili grameri ilimlerini ihmal ettiği anlamına gelmez. Zira bu ilimler Kur’an-ı Kerim’in yüce

⁸⁰ es-Safedî, *A’yânu’l-‘Asr ve A’vânu’n-Nasr*, V, 330-331; el-Makkarî, *Nefhu’t-Tib Min Ğusni’l-Endelusi’r-Ratîb*, II, 541; el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s. 62.

⁸¹ es-Safedî, *A’yânu’l-‘Asr ve A’vânu’n-Nasr*, V/330; el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s. 62.

anlamalarını anlamasına ulaştıran yollardır.⁸² Nitekim kendisi bunu *el-Bahru'l-Muhît* adlı tefsirinde şöyle ifade etmiştir: “*Tefsir ilmine iştiyakı olan kişi ve bu ilimde derinleşmek isteyen kimse Sîbeveyh'in (ö.180/796) el-Kitab'ını iyi bilmesi lazım. Zira o, bu ilimde güvenilir temel kaynaktır.*”⁸³

Ebû Hayyân Arap edebiyatında da derinlik sahibiydi. Kendisi bu konuyla ilgili şöyle demiştir: “*Küçüklüğümde dil ilmiyle ilgili Ebû'l-'Abbas Ahmed b. Yahyâ eş-Şeybânî'nin (ö.291/904) Kitabu'l-Fasîh adlı eserini, el-Mu'allakâtu's-Sab'a Divânını, Efveh el-Evdî'nin (ö.?) divânını hepsini ve el-Hamâse divânının üçte birini ve Habîb b. Evs'in (ö.231/846) seçkin bazı şiirlerini ezberledim.*”⁸⁴

Ebû Hayyân'ın, tefsir ilmiyle beraber diğer ilimlerde de derinlik sahibi olduğu arkasında bıraktığı eserlerden anlaşılmaktadır. O, tefsir ilminin muhtaç olduğu diğer ilimleri şöyle açıklamış: “*Arap dilinin kelime ve cümle yapısıyla ilgili hükümler nahiv ilmi ile bilinir. Lafız veya terkîbin ahsen veya efsah olduğu beyân ve bedî' ilmi ile bilinir. İcmâl, tebyîn, umum, husus, itlâk, takyût, emir ve nehyin delaleti gibi konular da fıkıh usulü ile bilinir. Allah ve nübüvvet ile ilgili konular kelâm ilmi ile bilinir. Fazlalık, noksanlık, bir harekenin değişimi ya da bir lafzın yerine başka bir lafzın getirilmesiyle lafızlarda meydana gelen değişiklikler de kırâat ilmi ile bilinir.*”⁸⁵

Ebû Hayyân'nın ilmi kültürü sadece dini ilimler, Arap grameri ve edebiyatla sınırlı olmayıp ayrıca tasavvufa ve Tevrât gibi diğer dinlerin kitaplarına da vakıftı. Fakat felsefe, mantık ve astronomi gibi ilimlerden kaçıp, bunu kitaplarında da açık bir şekilde dile getirmiştir.⁸⁶

Ebû Hayyân, Arapça dışında farklı dilleri bilme konusunda da geniş bir bilgiye sahipti. Habeşçe, Fârsça, Türkçe gibi dilleri öğrenen Ebû Hayyân, bu dillerle

⁸² el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s. 64.

⁸³ Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. 'Ali b. Yûsuf b. Hâyyân Esîruddîn el-Endelusî, *el-Bahru'l-Muhît fi't-Tefsîr*, C. I, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl, Dâru'l-fikr, Beyrût, 1420/1999, s. 11.

⁸⁴ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît fi't-Tefsîr*, I/14.

⁸⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît fi't-Tefsîr*, I, 14-16; el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s. 65-67.

⁸⁶ el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s. 68.

ilgili bazıları günümüze ulaşmış bazıları da ulaşmamış birçok eser kaleme almıştır. Kendisi bu hususta şöyle demiştir: “Türkçe, Fârsça, Habeşçe ve bu diller dışında da birçok dil öğrendim ve bu dillerle ilgili yabancıların yararlandığı lughat, nahiv ve sarf kitaplarını yazdım”⁸⁷

Ebû Hayyân ilim için birçok yere yolculuk yapmıştır. Yolculuk yaptığı yerlerle ilgili er-Ru‘aynî (ö.779/1378) şöyle demektedir: “Gırnâta, Malaga, Beleş, Merîye, Bicâye, Tûnus, İskenderiye, Mısır, Kâhire, Dimyât, Mahalle, Tahrames, Gîze, Meniyyetu-İbn Hasîb, Duşnâ, Kanâ, Mekke, Cidde, Île” gibi yerlere ilmî yolculuk yapmış ve ilerde de değineceğimiz gibi değişik hocalarda ilim tahsil etmiştir.⁸⁸

1.2.2. Hocaları

Ebû Hayyân yaklaşık dört yüz elli kişiden ders almış ve Malaga, Gırnâta, Afrika, Mısır, Hicâz, Irak ve Şâm’ın birçok âliminden değişik ilim dallarında icâzet almıştır.⁸⁹ O, öğrencisi es-Safedî’ye yazmış olduğu bir icâzetnamede şöyle demektedir: “Kısaca sana, Endülüs yarımadası, Afrika, Mısır, Hicâz, Şâm ve Irâk’ta kırâat, semâ’ ve münâvele yoluyla rivâyet ettiğim ve şefehî, kitâbet veya vicâdet yoluyla icâzet aldığım hocalarımdan bahsedeceğim. Rivâyet şeklinde yedi kırâatı bazı hocalarda okudum. Bunların en meşhuru Ebû Tâhir İsmâil b. Hibetullah el-Mısrî b. el-Melîcî’dir. Nahiv ve edebiyat kitaplarından Sîbeveyh’in (ö.180/796) el-Kitab’ı, Zeccâc’ın (ö.311/923) el-Cümel’i, el-Mu‘allakâtu’s-sab‘a divânını, el-Hamâse divânını, Habîb b. Evs’in divânını, Mutennebî’nin (ö.354/965) divânını ve el-Ma‘arrî’nin divânını (ö.449/1057) kırâat şeklinde rivâyet ettim.” Ebû Hayyân’ın es-Safedî’ye yazdığı söz konusu icâzetnamede isimleri geçen bazı hocaları şunlardır:

“1- el-Kadî Ebû ‘Ali el-Hasan b. ‘Abdilazîz bin Ebi’l- Ahvas el-Kureşî (ö. 679/1280).

2- Ebû Ca’fer Ahmed b. Sa’d b. Ahmed b. Beşir el-Ensârî (ö. 675/1276).

⁸⁷ el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s. 69.

⁸⁸ el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s.63.

⁸⁹ es-Safedî, *A ‘yânu ‘l- ‘Asr ve A ‘vânu ‘n-Nasr*, V, 345-346; el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s.69.

- 3- *İshâk b. 'Abdirrahîm b. Muhammed b. 'Abdilmelik b. Dirbâs (ö.?).*
- 4- *Safiyuddîn el-Hüseyn b. Ebi'l-Mansûr b. Zâfir el-Hazrecî (ö.?).*
- 5- *Ebû Bekr bin 'Abbas bin Yahyâ bin Ğarîb el-Baĝdâdî el-Kavvâs (ö.?).*
- 6- *Ebû'l- Hüseyin Muhammed bin Yahyâ bin 'Abdirrahmân bin Rabî' el-Eş'arî (ö.?).*
- 7- *Radiyyuddin Muhammed b. 'Ali b. Yûsuf el- Ensari eş- Şatibî el-Lugavî (ö. 684/1285).*
- 8- *Kutbuddîn Muhammed b. Ahmed bin 'Ali b. Muhammed b. el-Kastallânî (ö. 686/1287).*
- 9- *Vecîhuddîn Muhammed b. 'Abdirrahman b. Ahmed el-Ezdî b. ed-Dehhân (ö.?).*
- 10- *Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. el-Müeyyed el-Hemedânî (ö. 743/1342).*
- 11- *Muhammed b. Mekkî b. Ebi'l-Kâsım b. Hâmid el-İsbahânî es-Saffâr (ö. 680/1281).*
- 12- *Muhammed b. Ömer b. Muhammed b. 'Ali es-Sa'dî ed- Darîr İbnu'l- Fârîd (ö.?).*
- 13- *Zeynüddîn Ebû Bekr Muhammed b. İsmâ'îl b. 'Abdullah b. el-Enmâtî (ö. 684/1285).*
- 14- *Muhammed bin 'Abdilmun'im bin Muhammed bin Yûsuf el-Ensari b. el-Hiyemî (ö. 685/1286).*
- 15- *Muhammed b. el-Hüseyn b. el-Hasan b. İbrâhîm ed-Dârî b. el-Halîlî (ö.?).*
- 16- *Muhammed b. İbrâhîm b. Tercem b. Hâzim el-Mâzinî (ö. 692/1292).*
- 17- *Muhammed b. 'Abdillah b. Ömer el-'Ansî (ö. 693/1293).*
- 18- *'Abdullah b. Muhammed b. Hârûn b. Muhammed b. 'Abdilazîz et-Tâî el-Kurtubî (ö. 702/1302).*
- 19- *'Abdullah b. Nasrillah b. Ahmed b. Raslan b. Fityân b. Kâmil el-Harremî (ö.?).*
- 20- *'Abdulazîz b. 'Abdirrahmân b. 'Abdi'l-'Ali el-Mısrî es-Sukkerî (ö.?).*

- 21- ‘Abdurrahîm b. Yûsuf b. Yahyâ b. Yûsuf b. Hatîb el-Mizze (ö.?).
- 22- ‘Abdullâh b. Ahmed b. İsmâ‘îl b. İbrâhîm b. Fâris et-Temîmî (ö. 684/1285).
- 23- ‘Abdulazîz b. ‘Abdilmun‘im b. ‘Ali b. Nasr b. Saykal el-Harrânî (ö.?).
- 24- ‘Abdulazîz b. ‘Abdilkâdir b. İsmâ‘îl el-Feyyâlî es- Sâlihî el-Kettânî (ö.?).
- 25- Ğâzî b. Ebi‘l- Fadl b. ‘Abdilhâhâb el-Halâvî (ö. 690/1291).
- 26- ‘Ali b. Sâlih b. Ebi ‘Ali b. Yahyâ b. İsmâ‘îl el-Huseynî el-Behensî el-Mucâvir (ö.?).
- 27- ‘Abdulmü‘tî b. ‘Abdilkerîm b. Ebi‘l- Mekârim b. Müneccâ el-Hazrecî (ö.?).
- 28- Fadl b. ‘Ali b. Nasr b. ‘Abdillah b. el-Hüseyn b. Ravaha el-Hazrecî (ö.?).
- 29- Yûsuf b. İshak b. Ebû Bekr et-Taberî el-Mekkî (ö.?).
- 30- el-Yüsr b. ‘Abdullah b. Muhammed b. Halef b. el-Yüsr el- Küşeyrî (ö.?).
- 31- Münise binti Melik el- ‘Adil Ebî Bekr b. Eyyûb b. Şâzî (ö.?).
- 32- Şâmiye binti‘l-Hâfız Ebî ‘Ali el-Hasan b. Muhammed b. Muhammed et-Teymiyye (ö.?).
- 33- Zeyneb binti ‘Abdillatîf b. Yûsuf b. Muhammed b. ‘Ali el-Bağdâdî (ö.?).”⁹⁰

Yukarıda bahsettiklerimiz Ebû Hayyân’ın genel olarak ders aldığı hocalarıdır. Bu isimlerden sonra Ebû Hayyân edebiyat dersini aldığı hocalarının isimlerini icazetnamede es-Safedî’ye şöyle yazmıştır:

- “34- Ebû‘l-Hakem Mâlik b. ‘Abdirrahman b. ‘Ali b. Ebî‘l-Ferec el-Mâlakî (ö.?).
- 35- Ebû‘l-Hasan Hâzım b. Muhammed b. Hâzım el-Ensâri el-Kartâcenî (ö.?).
- 36- Ebû ‘Abdillah Muhammed b. Ebi Bekr b. Yahyâ b. ‘Abdillah el-Hezelî et-Tetîlî (ö.?).

⁹⁰ es-Safedî, *A‘yânu‘l-‘Asr ve A‘vânu‘n-Nasr*, V, 342-344; Selim Tekin, *Ebû Hayyân el-Endelusî ve Arap Gramerindeki Yeri*, Uludağ Üniversitesi, SBE, Bursa, 2019, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 29-30.

37- *Ebû 'Abdillah Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Zünnûn el-Mâlakî (ö.?).*

38- *Ebû 'Abdillah Muhammed b. Ömer Cübeyr el-Celyâni el- 'Akkî el-Mâlakî (ö.?).*

39- *Ebû'l- Hüseyin Yahyâ b. 'Abdil'azîm b. Yahyâ el-Ensari el-Cezzâr (ö.?).*

40- *Ebû 'Amr Osmân b. Sa'îd b. 'Abdirrahman b. Tûlû el-Kureşî (ö.?).*

41- *Ebû Hafş Ömer b. Muhammed Ebî 'Ali el-Hasan el-Mısrî el-Varrâk (ö.?).*

42- *Ebû'r-Rebi' Suleyman b. 'Ali b. 'Abdillah b. Yâfînen el-Kumî et-Tilmisânî (ö.?).*

43- *Ebû 'Abbas Ahmed b. Ebî'l-Feth Nasrullah b. Bâtekîn el-Kâhirî (ö.?).*

44- *Ebû 'Abdullah Muhammed b. Sa'îd b. Hammâd b. Mühsin es-Sanhâcî el-Büsayrî (ö.?).*

45- *Ebû 'Abbas Ahmed b. 'Abdilmelîk b. 'Abdulmun'im el-Azzâzi (ö.?).*⁹¹

Nahivci hocalarının isimlerini de şöyle açıklamıştır:

“46- *Ebû'l-Hasan 'Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. 'Abdirrahmân el-Hüşnî el-Übezzî (ö. 680/1281).*

47- *Ebû'l-Hasan 'Ali b. Muhammed b. 'Ali b. Yûsuf el-Kettânî b. ed-Dâi' (ö. 680/1281).*

48- *Ebû Ca'fer Ahmed b. İbrâhîm b. Zübeyr b. Muhammed b. Zübeyr es-Sekafî (ö.?) 708/1308).*

49- *Ebû Ca'fer Ahmed b. Yûsuf b. 'Ali b. Yûsuf el-Fehrî el-Leblî (ö. 691/1291).*

50- *Ebû 'Abdillah Muhammed b. İbrâhîm b. Muhammed b. Nasrullah el-Halebî b. en-Nahhâs (ö. 698/1298).*⁹²

---

⁹¹ es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr ve A'vânu'n-Nasr*, V, 344-345; Tekin, *Ebû Hayyân el-Endelusî ve Arap Gramerindeki Yeri*, s. 30-31.

⁹² es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr ve A'vânu'n-Nasr*, V, 345; Tekin, *Ebû Hayyân el-Endelusî ve Arap Gramerindeki Yeri*, s. 31.

1.2.3.Talebeleri

Aralarında, telif ettiği eserlerle günümüze kadar gelen meşhur âlimlerin de bulunduğu birçok âlim Ebû Hayyân'dan ders okumuşlardır. Bu öğrencilerden bazıları şunlardır:

“1- *Selâhuddîn Halîl b. Aybek, es-Safedî* (ö. 764/136).

2- *Ebû'l-Hasen Takiyyuddîn 'Alî b. 'Abdilkâfi b. 'Alî b. Temmâm es-Subkî* (ö. 756/1355).

3- *Ebû Nasr Tâcuddîn 'Abdülvehhâb b. 'Alî b. 'Abdilkâfi es-Subkî* (ö. 771/1370).

4- *Ebû Muhammed Cemâluddîn 'Abdurrahîm b. el-Hasen b. 'Alî el-Umevî el-İsnevî* (ö. 772/1370).

5- *Ebû Muhammed Bahâuddîn 'Abdullah b. 'Abdirrahmân b. 'Abdillâh b. 'Akîl el-Hemedânî* (ö. 769/1367).

6- *Ebû İshâk Burhânuddîn İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sefâkusî* (ö. 742/1342).

7- *Ebû Hafs Sirâcuddîn Ömer b. Reslân b. Nasîr b. Sâlih el-Kinânî* (ö. 805/1403).

8- *Ebû 'Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Abdilmumin el-İs'irdî ed-Dimaşkî* (ö. 749/1349).

9- *Muhammed b. Yûsuf b. Ahmed b. 'Abdiddâim el-Halebî Mühibbuddîn Nâzirü'l-Ceyş* (ö. 778/1372).

10- *Ahmed b. 'Abdilkâdir b. Ahmed b. Mektûm* (ö. 749/1348).

11- *Muhammed b. 'Abdillatif b. Ahmed b. Mahmud Ebû'l-Yemen* (ö. 769/1367).

12- *Ahmed bin Muhammed bin Muhammed b. 'Ali el-'Unnâbî* (ö. 776/1374).

13- *'Abdullah bin Yûsuf bin Ahmed bin 'Abdullah İbn Hişâm el-Ensârî* (ö. 761/1360).

14- *Hasan bin Kâsım bin 'Abdullah bin 'Ali el-Murâdî el-Mısırî* (ö. 749/1348).

15- *Muhammed b. Ahmed b. 'Ali b. Câbir el-Hevârî el-Endelusî* (ö. 780/1378).

16- *Ca'fer bin Teğlib bin Ca'fer bin 'Ali el-Udfuvî eş-Şâfi 'î* (ö. 748/1347).

17- *Ahmed bin Muhammed bin 'Ali el-Feyûmî el-Misrî* (ö. 770/1368).⁹³

1.2.4. Şiirleri

Ebû Hayyân tefsir, hadis, nahiv, sarf, lugat ve kırâat gibi birçok ilimle tanınmış bir şahsiyet olmakla beraber, bazıları iyi ve bazıları da kötü olarak vasıflandırılmak üzere birçok şiirleri de vardır.⁹⁴ Öğrencisi es-Safedî bu konuda şöyle demiştir: “*Onun divânını kendisinden dinledim, ayıkladım ve yazdım.*”⁹⁵ Kaynaklara bakıp araştırdığımızda onun birçok şiirlerini bulabiliriz, fakat şiirleri iyi değildir. Nitekim İbn Tağrıberdî (ö. 874/1470) Ebû Hayyân’ın bir muvaşşahasını aktardıktan sonra şöyle demiştir: “*Benim görüşüme göre Ebû Hayyân bir âlimdir, şair değildir. Bu muvaşşahayı güzel olduğundan dolayı değil, onun şiiri hakkında fikir vermek için burada zikrettim. Zira o, muvaşşaha yazma konusunda mağrib şairlerinin en iyisidir. el-Erracânî (ö.541/1146), Ebû'l-'Alâ el-Ma'arrî (ö. 449/1057) ve İbn Senâ el-Mulk (ö. 608/1211) ise hem âlim hem de şairdirler.*”⁹⁶

Ebû Hayyân’nın şiirleri Arap üslubudur. O, şiirlerindeki parlak deneyimi ise Mısır’a yerleşip ders verdikten sonra yakalamıştır. O, şiirlerinde dönemindeki şiirlerden ve kendinden önceki şiirlerden uzaklaşmamıştır. Ebû Hayyân, şiirlerinin genelinde câhiliye döneminden başlayıp kendi dönemine kadar süregelen tavîl ve

⁹³ Mahmut Kafes, “Ebû Hayyân el-Endülüsî”, *DİA*, C. X, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, s. 152-153; Muhammed b. Yûsuf b. 'Ali b. Yûsuf Ebû Hayyân el-Endelusî, *İrtişâfu'd-darab min lisâni'l-'Arab*, C. I, thk. Recep Osman Muhammed, Mektebetu'l-hancî, Kâhire 1998, s. 27-31; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât fi Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât*, I, 280; Tekin, *Ebû Hayyân el-Endelusî ve Arap Gramerindeki Yeri*, s. 31.

⁹⁴ Muhammed b. 'Abdillah b. Sa'îd es-Selmânî el-Girnâfî el-Endelusî Ebû 'Abdillah Lisânuddîn İbnu'l-Hatîp *el-İhâta fi Ahbâri Girnâta*, C. III, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1424/2003, s. 31.

⁹⁵ es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vafayât*, V, 176.

⁹⁶ Yûsuf b. Tağrıberdî b. 'Abdillah. el-Zâhirî el-Hanefî Ebu'l-Mehâsin Cemâluddîn, *en-Nucûmu'z-Zâhira fi mulûki Mısır ve'l-Kâhire*, C. X, Vizâretu's-Sakâfeti ve'l-İrşâdi'l-Kavmî Dâru'l-Kutub, Mısır, t.y, s. 114-115; el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s.79.

basît vezinleri kullanmıştır. O, şiirlerinde eski Arap şiirlerinin şeklinden, üslubundan, lafız güzelliğinden ve sanatından istifade etmiştir.⁹⁷

Ebû Hayyân şiirlerinde, Arap câhiliye döneminin şiirlerinin temaları olan gazel, mersiye, methiye, hikmet, tasavvuf, felsefe ve zühd gibi temaları kullanmış ve bu konularda şiirlerle fikrini dile getirmiştir. Şimdi bunlara sırayla şiirlerinden kısa örnekler vermek istiyoruz.

Gazel: Ebû Hayyân, çokça kullandığı türdür. Bir gazelinde eşi Ümmü Hayyân'a olan sevgisini şöyle dile getirir:

جُنْتُ بِهَا سَوْدَاءَ لَوْنٍ وَنَاطِرٍ   وَيَاطَآلَمَا كَانَ الْجُنُونُ بِسَوْدَاءَ
وَجَدْتُ بِهَا بَرْدَ النَّعِيمِ وَإِنْ يَكُنْ   فُوَادِي مِنْهَا فِي جَجِيمٍ وَلَاوَاءَ

“Teni ve gözü siyah olan birine vuruldum. Bu vurulmam birkaç defa tekrarladı. Her ne kadar kalbim ona karşı yangınlar içinde olsa da ben onda ferahlığı buldum.”⁹⁸

Mersiye: Oğlu Hayyân, kızı Nudâr ve akabinde eşi Zümrüde Binti Ebrak'ı kaybedince çok üzölmüş ve şu mersiyeyi söylemiş.

وَدَهَانِي مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ فَقُودِي   أُمَّ حَيَّانٍ خَيْرَةَ الْأَخْيَارِ
كَأَنْتِ أَنْسِي فِي وَحْدَتِي وَاعْتِرَابِي   وَمَنَامِي وَيَقْظَتِي وَسَفَارِي
وَنَدِيمِي فِي رَحْلَتِي وَمَقَامِي   وَزَمِيلِي فِي حَجَّتِي وَاعْتِمَارِي

“Bundan sonra seçkin biri olan Ümmü Hayyân'ı kaybettim. O, yalnızlığımda, gurbetimde, gecemde, gündüzümde, yolculuğumda dostumdu. Hacda ve umrede arkadaşımdu.”⁹⁹

Methiye: Ebû Hayyân methiyelerinde genel olarak Hz. Peygamber (s.a.v.) sahabeleri, ilim sahibi dostlarını, hocalarını ve öğrencilerini konu edinir.¹⁰⁰ Onun

⁹⁷ Muhammed b. Yûsuf b. ‘Ali b. Yûsuf Ebû Hayyân el-Endelusî, *Dîvân-ı Ebî Hayyân el-Endelusî*, thk. Ahmed Matlûb, Hatîce el-Hadîsî, Matba‘atu’l-‘Ânî, Bağdat, 1969, s. 44-45.

⁹⁸ Ebû Hayyân, *Dîvân-ı Ebî Hayyân el-Endelusî*, s. 60-61-423.

⁹⁹ Ebû Hayyân, *Dîvân-ı Ebî Hayyân el-Endelusî*, s. 68-193.

Ka‘b b. Zuheyr’in (ö.24/645) بَانتُ سَعَادُ kasidesine karşılık olarak Hz. Peygambere (s.a.v.) yazdığı methiyenin başı şöyledir:

لَا تَعْدُلَاهُ فَمَا ذُو الْحَبِّ مَعْدُولٌ   الْعَقْلُ مُخْتَبِلٌ وَالْقَلْبُ مَتَّبُولٌ
هَزَّتْ لَهُ أَسْمَرًا مِنْ خُوْطِ قَامَتِهَا   فَمَا إِنَّنِّي الصَّبُّ إِلَّا وَهُوَ مَقْتُولٌ
جَمِيلَةٌ فَصَلَ الْحُسْنَ الْبَدِيعَ لَهَا   فَكَمْ لَهَا جَمَلٌ مِنْهُ وَتَفْصِيلٌ

“Onu azarlamayın! Zira aşık azarlanmaz. Çünkü akıl gitmiş, kalp kara sevdaya düşmüştür. O, endamıyla aşığı öyle bir etkilemiştir ki aşık ona can fedasıyla yönelmiştir. O, o kadar güzeldir ki harika güzellikler ona ayrı ayrı verilmiştir. Onun birçok ayrıntılı güzellikleri vardır.”¹⁰¹

Hikmet: Ebû Hayyân’ın son şiirlerinde hikmet ve derin bir tefekkür görülmektedir. Özellikle bu durum, sevdiklerini ve dostlarını kaybettikten sonra şiirlerinde daha da göze çarpmaktadır. Bu hikmetli şiirlerinden bir tanesi şöyledir: ¹⁰²

عِدَاتِي لَهُمْ فَضْلٌ عَلَيَّ وَمِنَّةٌ   فَلَا أَذْهَبَ الرَّحْمَنُ عَنِّي الْأَعَادِي
هُمْ بَحْثُوا عَنِّي زِلَّتِي فَاجْتَنَّبْتُهَا   وَهُمْ نَافَسُونِي فَانْتَسَبْتُ الْمَعَالِيَا

“Düşmanlarımın benim üzerimde iyilikleri vardır. Allah onları benden uzaklaştırmasın. Onlar hatalarımı araştırdılar, ben ise o hatalardan sakındım. Onlar benimle rekabet ettiler, ben ise yüksek mertebeleri elde ettim.”¹⁰³

Hikmetli şiirlerinden bir tanesi de şöyledir:

إِذَا وُضِعَ الْإِحْسَانُ فِي الْحَبِّ لَمْ يُفْدُ   سِوَى كُفْرِهِ وَالْحُرِّ يُجْزِي بِهِ الشُّكْرَا
كَغَيْثٍ سَقَى أَفْعَى فَجَانَتْ بِسِمِّهَا   وَصَاحِبَتْ أَصْدَاقًا فَأَتَمَّرَتِ الدُّرَا

¹⁰⁰ Ebû Hayyân, *Dîvân-ı Ebî Hayyân el-Endelusî*, s. 75.

¹⁰¹ Ebû Hayyân, *Dîvân-ı Ebî Hayyân el-Endelusî*, s. 461.

¹⁰² Ebû Hayyân, *Dîvân-ı Ebî Hayyân el-Endelusî*, s. 80.

¹⁰³ Ebû Hayyân, *Dîvân-ı Ebî Hayyân el-Endelusî*, s. 415.

“Kötü bir insana iyilikte bulunmak ona nankörlükten başka bir şey kazandırmaz. İyi bir insan ise buna teşekkürle karşılık verir. Bu yağmura benzer, yağmur yılanın ağzına düştüğü vakit zehiri meydana getirir, sedeplerin içinde ise inci olur.”¹⁰⁴

Tasavvuf: Ebû Hayyân döneminde tasavvufta büyük bir gelişme yaşanmıştır. Özellikle Mısır’da, Desûkiyye tarikatının kurucusu İbrâhîm ed-Desukî (ö.676/1277), Bedeviyye tarikatının kurucusu Ahmed el-Bedevî (ö.675/1276) ve Şâzeliyye tarikatının kurucusu Ebû'l-Hasen eş-Şâzelî (ö.656/1258) gibi kendilerine tarikat nispet edilen birçok imam onun döneminde ortaya çıkmıştır. Fakat Ebû Hayyân’ın mutasavvıflara karşı bakışı iyi değildi. Nitekim bunu bir şiirinde onları eleştirerek şöyle der:¹⁰⁵

أَيَا كَاسِيًا مِنْ جَدِّ الصُّوفِ جِسْمُهُ   وَيَا عَارِيًّا مِنْ كُلِّ فَضْلِ وَمِنْ كَيْسِ
أَتْرَهَى بِصُوفٍ وَهُوَ بِالْأَمْسِ مُصْبِحٌ   عَلَى نَعَجَةٍ وَاللَّانَ مُمَسِّ عَلَى تَيْسِ

“Ey cesedi güzel yün elbisesi giyinen ve bütün akıl ve faziletlerden yoksun kişi! Bir yün elbise ile mi övünüyorsun? O dün bir koyunun üzerinde sabahladı şimdi ise bir erkeğin üzerinde akşamlıyor.”¹⁰⁶

Felsefe: Ebû Hayyân mutasavvıfları eleştirdiği gibi felsefecileri de eleştirmiştir. O, Kur’an-ı Kerim’in tefsiri felsefeden uzak olması gerektiğini savunmaktadır. Felsefecileri eleştirdiği bir şiirinde şöyle der:¹⁰⁷

وَادَّعَى الْفَيْلَسُوفُ وَهُوَ كَذُوبٌ   إِنَّ عَوْدَ الْجُسُومِ صَارَ مُحَالًا
وَسَوَاءٌ إِعَادَةٌ وَإِبْتِدَاءٌ   عِنْدَ رَبِّي وَالْعَوْدُ أَهْوَنُ حَالًا

“Yalancı filozoflar bedeninin tekrar dirilmesini imkânsız olduğunu iddia ettiler. Rabbim katında iade ve ilk yaratılış eşittir ki tekrar iade daha kolaydır.”¹⁰⁸

¹⁰⁴ Ebû Hayyân, *Dîvân-ı Ebî Hayyân el-Endelusî*, s. 451

¹⁰⁵ Ebû Hayyân, *Dîvân-ı Ebî Hayyân el-Endelusî*, s. 81.

¹⁰⁶ Ebû Hayyân, *Dîvân-ı Ebî Hayyân el-Endelusî*, s. 237.

¹⁰⁷ Ebû Hayyân, *Dîvân-ı Ebî Hayyân el-Endelusî*, s. 84.

¹⁰⁸ Ebû Hayyân, *Dîvân-ı Ebî Hayyân el-Endelusî*, s. 364

Zühd: Ebû Hayyân, hayatın tatlılıklarını ve zorluklarını tadıp, evlatlarını, eşini ve dostlarını kaybedip birçok tecrübeden geçtikten sonra bir şiirinde şöyle der.¹⁰⁹

وَزَهَّدَنِي فِي جَمْعِي الْمَالِ أَنَّهُ
إِدَامَا إِنْتَهَى عِنْدَ الْفَتَى فَارَقَ الْعُمْرَا
فَلَا رُوْحَهُ يَوْمًا أَرَا حَ مِنْ الْعَنَا
وَلَمْ يَكْتَسِبْ حَمْدًا وَلَمْ يَدَّخِرْ أَجْرًا

“Beni mal biriktirmemden vazgeçtiren şey şudur ki delikanlı malı biriktirdiğinde ömrü de biter. O malı biriktiren ruhunu bir gün endişeden dinlendirmemiş, şükür elde etmemiş ve bir mükafat biriktirmemiştir.”¹¹⁰

1.2.5. Hakkındaki Görüşler

Ebû Hayyân birçok öğrencisi, çağdaşı ve sonraki dönemin âlimleri tarafından övülmüştür. ‘Askalânî (ö.852/1449) onu şöyle övmüştür: “O, nahiv ve sarf ilminin mutlak imamıdır. Hatta neredeyse bu iki ilimde, yeryüzünde onun ismi dışında kimsenin ismi zikredilmiyordu.”¹¹¹ Suyûtî de (ö.911/1505) onu şu şekilde övmüştür: “Ebû Hayyân kendi döneminin nahivcisi, lügatçısı, tefsircisi, hadisçisi, kurrâsı, tarihçisi ve edebiyatçısıydı.”¹¹²

Ebû Hayyân’ın öğrencisi es-Safedî de onu şöyle övmüştür: “Nahiv ve sarf ilminde bütün insanların imamıydı. Yeryüzünde onun ismiyle beraber başka bir isim zikredilmezdi. Tefsir, hadis, fıkıh biyografî ve tarih alanlarında büyük bir bilgi sahibiydi. Onun eserleri her yere yayıldı. Okundu, bilindi, çoğaltıldı, reddedilmedi. Kendinden öncekilerin kitaplarını önemsiz kıldı. Mısır’da ikamet edenlere ve sonradan oraya gelenlere ilham oldu. Birçok kişi ondan ders aldı.”¹¹³ Ayrıca es-Safedî hocası hakkında şunları kaydeder:

سُلْطَانُ عِلْمِ النَّحْوِ أَسْتَاذُنَا
الشَّيْخُ أَثِيرُ الدِّينِ حَبْرُ الْأَنَامِ

¹⁰⁹ Ebû Hayyân, *Dîvân-ı Ebî Hayyân el-Endelusî*, s. 86.

¹¹⁰ Ebû Hayyân, *Dîvân-ı Ebî Hayyân el-Endelusî*, s. 452.

¹¹¹ el-‘Askalânî, *ed-Dureru’l-Kâmine fî A’yâni’l-Mieti’s-Sâmine*, VI, 59.

¹¹² es-Suyûtî, *Buğyetu’l-vu’ât fî Tabakâti’l-Luğaviyyîn ve’n-Nuhât*, I, 280.

¹¹³ es-Safedî, *A’yânu’l-‘Asr ve A’vânu’n-Nasr*, V, 331.

فَلَا تَقُلْ زَيْدٌ وَعَمْرٌو فَمَا فِي النَّحْوِ مَعَهُ لِسِوَاهُ كَلَامٍ

“Nahiv ilminin sultanı, insanların âlimi, üstadımız, âlim Esrûddîn'dir. Zeyd, 'Amr deme. Nahiv ilminde ondan başka söz söyleyecek yoktur.”¹¹⁴

1.3. ESERLERİ

Ebû Hayyân, nahiv, sarf, tefsir, kırâat, hadis, tarih ve lugat gibi birçok alanda eserler yazmıştır.

1.3.1. Sarf ve Nahiv İle İlgili Eserleri

İbn 'Uşfûr'un (ö.669/1270) kitaplarına ayrı bir önem veren Ebû Hayyân, onun bazı kitaplarını özetlemiş ve kapalı olan konularını açığa kavuşturmuştur. Bununla ilgili birçok eser yazmıştır. Bu eserlerden bir tanesi de *el-Mukarrib* eserinin özeti olan *Takrîbu'l-Mukarrib*'dir.¹¹⁵

Takrîbu'l-Mukarrib¹¹⁶ İbn 'Uşfûr'un nahiv ilmine dair yazdığı *el-Mukarrib* adlı eseri Endülüslü birçok âlim tarafından tenkit edilmiştir. Ebû Hayyân ise onun bu eserinin özeti olarak *Takrîbu'l-Mukarrib* adlı eseri yazmıştır.¹¹⁷

Eserin giriş bölümünde terkîp ve ifrâd açısından kelime ele alınmıştır. Birinci bölümünde i'râb açısından kelâm ve sarfî ele alınmıştır. İkinci bölümünde ise binanın kelimedeki yeri ele alınmıştır. Bu bölümlerin sonunda da idgâm, harflerin mahreçleri ve vakıf konuları ele alınmıştır.¹¹⁸

et-Tedrîb fi Temsîli't-Takrîb¹¹⁹ Ebû Hayyân *el-Mukarrib*'in özeti olan *Takrîbu'l-Mukarrib*'i yazdıktan sonra, nahiv ilmine yeni başlayan birisi için onun

¹¹⁴ es-Safedî, *A'yânu'l-Asr ve A'yânu'n-Nasr*, V, 327.

¹¹⁵ el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s.102.

¹¹⁶ Muhammed b. 'Ali b. Muhammed b. 'Abdullah eş-Şevkânî el-Yemenî, *el-Bedru't-Tâli' bi Mehâsini min Ba'di'l-Karni's-Sâbi'*, C. II, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, t.y, s. 289.

¹¹⁷ el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s.102.

¹¹⁸ el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s.103.

¹¹⁹ eş-Şevkânî, *el-Bedru't-Tâli' bi Mehâsini min Ba'di'l-Karni's-Sâbi'*, II, 289.

biraz kapalı olduğunu görür ve o kapalılığı açmak için *et-Tedrîb fi Temsîli't-Takrîb* adlı eseri yazmıştır.¹²⁰

*el-Mubdi' fi't-Tasrîf*¹²¹ çalışmamızın inceleme konusu olan Ebû Hayyân'ın *el-Mubdi' fi't-Tasrîf* adlı eseri İbn 'Usfûr'un *el-Mumti' fi't-Tasrîf* isimli eserinin kısaltmasıdır.¹²²

*el-Mevfûr min Şerhi İbn 'Usfûr*¹²³ Ebû Hayyân'ın bu eseri İbn 'Usfûr'un Zeccâcî'nin (ö.337/949) nahiv ilmine dair yazdığı *el-Cumelu'l-Kubrâ* adlı eserine şerh olarak yazdığı *eş-Şerhu'l-Kebîr*'in özetidir.¹²⁴

*et-Tezyîl ve't-Tekmîl fi Şerhi't-Teshîl*¹²⁵ İbn Mâlik'in (ö.672/1274) sarf ve nahiv ilmine dair yazdığı *Teshîlu'l-fevâid ve Tekmîlu'l-Makâsîd* adlı eserine yazmış olduğu şerhtir.¹²⁶

*et-Tenhîlu'l-Mulahhas min Şerhi't-Teshîl*¹²⁷ Ebû Hayyân, bu eseriyle ilk başta *Teshîlu'l-fevâid ve Tekmîlu'l-Makâsîd*'in özetini ortaya koymuş ve daha sonra şerh yazmıştır.¹²⁸

*et-Tekmîl fi Şerhi't-Teshîl*¹²⁹ Ebû Hayyân, İbn Mâlik'in *Teshîl* adlı eserine şerh yazıp ve *et-Tenhîl* ile özetledikten sonra *Teshîl*'i öğrencilerine okuttu. O, *Teshîl*'in son bölümünde gördüğü eksiklikleri gidermek için *et-Tekmîl fi Şerhi't-Teshîl* adlı eseri yazdı.¹³⁰

---

¹²⁰ el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s.104.

¹²¹ es-Safedî, *A 'yânu'l-'Asr ve A 'vânu'n-Nasr*, V, 346.

¹²² el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s.106.

¹²³ es-Safedî, *A 'yânu'l-'Asr ve A 'vânu'n-Nasr*, V, 346.

¹²⁴ el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s.108.

¹²⁵ es-Safedî, *A 'yânu'l-'Asr ve A 'vânu'n-Nasr*, V, 346.

¹²⁶ el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s.110.

¹²⁷ es-Safedî, *A 'yânu'l-'Asr ve A 'vânu'n-Nasr*, V, 346.

¹²⁸ el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s.121.

¹²⁹ es-Safedî, *A 'yânu'l-'Asr ve A 'vânu'n-Nasr*, V, 346.

¹³⁰ el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s.122.

Menhecu's-Sâlik fi'l-Kelâmi 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik¹³¹ Ebû Hayyân'ın İbn Mâlik'in meşhur *Elfiyye*' sine yazdığı fakat tamamlamadığı şerhidir.¹³²

İrtişâfu'd-Darab min Lisâni'l-'Arab, et-Tezyîl ve't-Tekmîl'in bir özettir.¹³³

Ğâyetu'l-İhsân fi İlmi'l-Lisân¹³⁴ Ebû Hayyân, bu eserini nahiv ilmine yeni başlayanlar için nahiv ilmine dair yazmış olduğu bir eserdir. O, bu eserinde Basra ekolünün nahiv ilminde kullandığı metodu izlemiştir.¹³⁵

en-Nuke tu'l-Hisân fi Şerhi Ğayeti'l-İhsân¹³⁶ Ebû Hayyân, *Ğâyetu'l-İhsân fi İlmi'l-Lisân* adlı eseri daha anlaşılır hale getirmek için bu eseri ona şerh olarak yazmıştır.¹³⁷

el-Lemhatu'l-Bedriyye fi İlmi'l-Lugati'l-'Arabiyye¹³⁸ Ebû Hayyân, bu eseri yedi bâbtan oluşmak üzere nahiv ilmine dair özet şeklinde yazmış olduğu bir eserdir.¹³⁹

eş-Şezâ fi Meseleti Kezâ¹⁴⁰ Ebû Hayyân'ın bize ulaşmayan eserlerinden biridir. Eser kezâ ifadesinin anlamını ve kullanımını ele almaktadır.

el-Hidâye fi'n-Nahv¹⁴¹ eser mukaddime ve üç bölümden oluşmaktadır. Ebû Hayyân, mukaddimedede nahiv, kelime ve kelamın tanımlarını ele almıştır. O, birinci bölümde isim, ikinci bölümde fiil ve üçüncü bölümde ise harf konularını ele almıştır.¹⁴²

el- İrtidâ fi'l-Farki beyne'd-Dâd ve'z-Zâ¹⁴³ Ebû Hayyân, bu eserini İbn Mâlik'in *el- İrtidâd fi'l-Farki beyne'd-Dâd ve'z-Zâ* adlı risalesine özet olarak

¹³¹ es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr ve A'vânu'n-Nasr*, V, 347.

¹³² es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr ve A'vânu'n-Nasr*, V, 347; el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s.124.

¹³³ İbnu'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fi Tabakâti'l-Kurrâ*, II, 286; el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s.134.

¹³⁴ es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr ve A'vânu'n-Nasr*, V, 346.

¹³⁵ el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s.141-142.

¹³⁶ es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr ve A'vânu'n-Nasr*, V, 346.

¹³⁷ el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s.145.

¹³⁸ es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr ve A'vânu'n-Nasr*, V, 346.

¹³⁹ el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s.149.

¹⁴⁰ es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr ve A'vânu'n-Nasr*, V, 346.

¹⁴¹ el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s.155.

¹⁴² el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s.157-158.

yazmıştır. İbn Mâlik'in yöntemi, ilk önce beyitleri izaheder sonra da örnekler eşliğinde dâd ve zâ harflerinin birbirinden farklı olan yönlerini açıklamıştır. Ebû Hayyân ise konuları değişik biçimde ele almıştır. O, içinde zâ harfi geçen sözcükleri seçmiş ve harf sırasına göre başında hemze bulunan sözcükten başlamıştır. Bu kitap 1961 yılında Bağdât'ta Muhammed Hasan el-Yâsin tarafından Muhammed b. Neşvan el-Himeyrî'ye ait *el-Fark beyne'd-Dâd ve'z-Zâ* risalesiyle birlikte basılmıştır.¹⁴⁴

*el-Fasl fî Ahkâmi'l-Fasl*¹⁴⁵ Ebû Hayyân'ın kaleme aldığı yedi sayfadan oluşan ve fasl konusunun işlendiği bir risalesidir. Eser günümüze ulaşmamıştır.¹⁴⁶

*eş-Şezratu'z-Zehebiyye fî İlmi't-'Arabiyye*¹⁴⁷ Ebû Hayyân'ın nahiv ilmine dair yazdığı bir eserdir.¹⁴⁸

*et-Tecrîd li Kitâbi Sîbeveyh*¹⁴⁹ Ebû Hayyân bu eserinde Sîbeveyh'in *el-Kitabı*'nı sadeleştirmiştir.¹⁵⁰

Ebû Hayyân'ın sarf ve nahiv ile ilgili diğer eserleri şunlardır:

*Tasrîfu't-Takrîbu'l-Mukarrib.*¹⁵¹

*Tezkiretu'n-Nuhât.*¹⁵²

*Fadlu'n-Nahv.*¹⁵³

*Nihâyetu'l-i'râb fî İlmeyi't-Tasrîfi ve'l-İ'râb.*¹⁵⁴

---

¹⁴³ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât fî Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât*, I, 282; es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr ve A'vânu'n-Nasr*, V, 346.

¹⁴⁴ el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s.162-163.

¹⁴⁵ es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr ve A'vânu'n-Nasr*, V, 346.

¹⁴⁶ el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s.172.

¹⁴⁷ es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr ve A'vânu'n-Nasr*, V, 346.

¹⁴⁸ el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s.172.

¹⁴⁹ es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr ve A'vânu'n-Nasr*, V, 346.

¹⁵⁰ el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s.173.

¹⁵¹ es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr ve A'vânu'n-Nasr*, V, 346.

¹⁵² es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr ve A'vânu'n-Nasr*, V, 346.

¹⁵³ el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s.175.

¹⁵⁴ es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr ve A'vânu'n-Nasr*, V, 347.

*el- İsfârü'l-Mülahas min Şerhi Sîbeveyh li's-Saffâr.*¹⁵⁵

1.3.2. Tefsir ve Kırâat İle İlgili Eserleri

*el-Bahru'l-Muhût*¹⁵⁶ Ebû Hayyân'ın tefsirde yazdığı en önemli eserlerinden biridir. O, ilk önce âyetin kelimelerini nahiv ve lugat açısından tek tek tahlil edip sonra nüzûl sebebini, kendinden önceki âyetle münasebetini, âyetin şâz okuyuşunu ve diğer müfessirlerin o âyetin anlama biçimini vermek şeklinde tefsirini yapmaktadır.¹⁵⁷

*Tühfetü'l-Erîb bimâ fi'l-Kur'âni mine'l-Ġarîb*¹⁵⁸ Ebû Hayyân bu eserini garîbu'l-Kur'ân yani Kur'ân'da geçen garîb lafızları açıklamak için kaleme almıştır. O, Kur'ân'da geçen garîb lafızları hemze ile başlayıp hemze ile biten sonra hemze ile başlayıp bâ ile biten şeklinde alfabetik sıralamaya göre ele almıştır. Eser, 1936 yılında Hamâ'da basılmıştır.¹⁵⁹

*en-Nehru'l-Mâdd mine'l-Bahri'l-Muhût*¹⁶⁰ Ebû Hayyân bu eseri *el-Bahru'l-Muhût*'in anlaşılmasını kolaylaştırmak için onun kısaltması olarak yazmıştır. Onun tefsir ve kırâatle ilgili diğer eserleri ise şunlardır:

*İ'râbu'l-Kurân.*¹⁶¹

*en-Neyyirü'l-Celî fi Kırâati Zeyd bin 'Ali.*¹⁶²

*el-Muznu'l-Hâmir fi Kırâati İbn 'Amir.*¹⁶³

*en-Nâfi' fi Kırâati Nâfi'.*¹⁶⁴

¹⁵⁵ es-Safedî, *A'yânu'l-Asr ve A'yânu'n-Nasr*, V, 346.

¹⁵⁶ İsmâil b. Muhammed Emîn b. Mîr Selîm el-Bâbânî el-Bağdâdî, *Hediyetu'l-Arifîn Esmâu'l-Muellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn*, C. II, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî Beyrût, Lübnân, t.y, s.152.

¹⁵⁷ el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s. 192.

¹⁵⁸ es-Safedî, *A'yânu'l-Asr ve A'yânu'n-Nasr*, V, 346.

¹⁵⁹ el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s.159-161.

¹⁶⁰ el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s.237.

¹⁶¹ el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s.237.

¹⁶² es-Safedî, *A'yânu'l-Asr ve A'yânu'n-Nasr*, V, 346.

¹⁶³ es-Safedî, *A'yânu'l-Asr ve A'yânu'n-Nasr*, V, 346.

¹⁶⁴ es-Safedî, *A'yânu'l-Asr ve A'yânu'n-Nasr*, V, 346.

*er-Ravdu'l-Bâsim fî Kırâati 'Âsim.*¹⁶⁵

*el-Mevridu'l-Ğamr fî Kırâati Ebî 'Amr.*¹⁶⁶

*er- Remze fî Kırâati Hamza.*¹⁶⁷

*Ğâyetu'l-Matlûb fî Kırâati Ya 'kûb.*¹⁶⁸

*Takrîbu'n-Nâî fî Kırâati Kisâî.*¹⁶⁹

*İkdü'l-Leâlî fî'l-Kırâati's-Seb 'i'l- 'Avâlî.*¹⁷⁰

*el-Hülelü'l-Hâliye fî Esânîdi'l-Kırâati'l- 'Âliye.*¹⁷¹

*el-Esîr fî Kırâati İbn Kesîr.*¹⁷²

1.3.3. Şiir ve Edebiyat İle ilgili Eserleri

Dîvânu Ebî Hayyân¹⁷³ Ebû Hayyân'ın tasavvuf, hikmet, methiye, zühd vb. konularda söylediği şiirlerinden oluşmaktadır. Ahmed Matlûb ve Hatice el-Hadîsî tarafından Ebû Hayyân'ın farklı eserlerindeki şiirleri bir araya getirilerek 1966 yılında Bağdât'ta *min Şi'ri Ebî Hayyân el-Endelusî* ismiyle basılmıştır. 1969 yılında Ebû Hayyân'ın el yazması olan *Divan*'ı Fas Vizân kütüphanesinde bulmuşlar ve tahkik edip yayımlamışlar.¹⁷⁴ Onun şiir ve edebiyat ile ilgili diğer eserleri şunlardır:

*Nesru'z-Zehr ve Nazmu'z-Zuher.*¹⁷⁵

*Nevâfisu's-Sihr fî Demâisi's-Şi'r.*¹⁷⁶

¹⁶⁵ es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr ve A'vânu'n-Nasr*, V, 346.

¹⁶⁶ es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr ve A'vânu'n-Nasr*, V, 346.

¹⁶⁷ es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr ve A'vânu'n-Nasr*, V, 346.

¹⁶⁸ es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr ve A'vânu'n-Nasr*, V, 346.

¹⁶⁹ es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr ve A'vânu'n-Nasr*, V, 346.

¹⁷⁰ es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr ve A'vânu'n-Nasr*, V, 346.

¹⁷¹ es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr ve A'vânu'n-Nasr*, V, 346.

¹⁷² es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr ve A'vânu'n-Nasr*, V, 346.

¹⁷³ el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s. 259.

¹⁷⁴ Bkz. Ebû Hayyân, *Dîvân-ı Ebî Hayyân el-Endelusî*.

¹⁷⁵ es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr ve A'vânu'n-Nasr*, V, 346.

¹⁷⁶ es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr ve A'vânu'n-Nasr*, V, 346.

*el- Ebyâtü 'l-Vâfiye fî İlmi 'l-Kâfiye.*¹⁷⁷

*Nakdu 'ş-Şi 'r.*¹⁷⁸

1.3.4. Hadis ve Fıkıh İle İlgili Eserleri

*el-Vehhâc fî İhtisâri 'l-Minhâc*¹⁷⁹ Ebû Hayyân bu eseri ile İmam Nevevî'nin *Minhâc* adlı eserini kısaltmıştır.¹⁸⁰

*Cuzun fî 'l-Hadîs.*¹⁸¹

*Mesâlikü 'r-Rüşd fî Tecrîd-i Mesâil-i Nihâyeti İbn-i Rüşd.*¹⁸²

*el-Enveru 'l-Eclâ fî İhtisâri 'l-Muhallâ*¹⁸³ Ebû Hayyân bu eserini İbn Hazm ez-Zâhirî'nin *el-Muhallâ fî 'l-Hilâfi 'l-Âli fî Furu 'i 'ş-Şâfi 'î* adlı eserine şerh olarak kaleme almıştır.¹⁸⁴

*el-İ'lâm bi Erkâni 'l-İslâm.*¹⁸⁵

1.3.5. Tarih ve Tabakât İle İlgili Eserleri

*Mecâni 'l-Hesr fî Âdâbi ve Tevârihi Ehli 'l- 'Asr.*¹⁸⁶

*en- Nudâr fî 'l-Meslâti an Nudâr.*¹⁸⁷

*Meşyehatu İbn Ebi 'l-Mansûr.*¹⁸⁸

*Nefhatu 'l-Misk fî Sîreti 't-Turk.*¹⁸⁹

¹⁷⁷ es-Safedî, *A 'yânu 'l- 'Asr ve A 'vânu 'n-Nasr*, V, 346.

¹⁷⁸ el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s.257.

¹⁷⁹ es-Safedî, *A 'yânu 'l- 'Asr ve A 'vânu 'n-Nasr*, V, 346.

¹⁸⁰ el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s.241.

¹⁸¹ es-Safedî, *A 'yânu 'l- 'Asr ve A 'vânu 'n-Nasr*, V, 347.

¹⁸² es-Safedî, *A 'yânu 'l- 'Asr ve A 'vânu 'n-Nasr*, V, 347.

¹⁸³ es-Safedî, *A 'yânu 'l- 'Asr ve A 'vânu 'n-Nasr*, V, 346.

¹⁸⁴ el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s.240.

¹⁸⁵ es-Safedî, *A 'yânu 'l- 'Asr ve A 'vânu 'n-Nasr*, V, 346.

¹⁸⁶ es-Safedî, *A 'yânu 'l- 'Asr ve A 'vânu 'n-Nasr*, V, 347.

¹⁸⁷ el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s.253.

¹⁸⁸ es-Safedî, *A 'yânu 'l- 'Asr ve A 'vânu 'n-Nasr*, V, 347.

*Tuhfetu'n- Nedus fi Nuhâti'l-Endelus.*¹⁹⁰

1.3.6. Diğer Diller İle İlgili Eserleri

a- Türk Dili ile ilgili eserleri

*el-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk*¹⁹¹ Ebû Hayyân'ın bu eseri üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, Türk dilindeki alfabeleri ele almış, ikinci bölümde Türk dilinin sarf konusu, üçüncü bölümde ise nahiv konusunu ele almıştır.¹⁹²

*Zehvu'l-Mulk fi Nahvi't-Turk.*¹⁹³

*Kitabu'l- Ef'âl fi Lisâni't Turk.*¹⁹⁴

b- Habeş Dili ile ilgili eserleri

*el-Mahbûr fi Lisâni'l-Yahmûr.*¹⁹⁵

*Celâu'l-Ğabeş an Lisâni'l-Habeş.*¹⁹⁶

c- Fars Dili ile ilgili eserleri

*Mantuku'l-Hurs fi Lisâni'l-Furs.*¹⁹⁷

1.3.7. Belâgat İle İlgili Eserleri

*Hülâsatü't-Tibyân fi İlmevi'l-Me'ânî ve'l-Beyân.*¹⁹⁸

---

¹⁸⁹ es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr ve A'vânu'n-Nasr*, V, 347.

¹⁹⁰ es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr ve A'vânu'n-Nasr*, V, 346.

¹⁹¹ es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr ve A'vânu'n-Nasr*, V, 347.

¹⁹² el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s.178-179.

¹⁹³ es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr ve A'vânu'n-Nasr*, V, 347.

¹⁹⁴ es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr ve A'vânu'n-Nasr*, V, 347.

¹⁹⁵ es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr ve A'vânu'n-Nasr*, V, 347.

¹⁹⁶ es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr ve A'vânu'n-Nasr*, V, 347.

¹⁹⁷ es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr ve A'vânu'n-Nasr*, V, 347.

¹⁹⁸ es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr ve A'vânu'n-Nasr*, V, 347.

1.3.8. Muhtelif Alanlarla İlgili Eserleri

*el-İlmâ‘ fî İfsâdi İcâzeti İbn’-t-Tibâ*¹⁹⁹ Ebû Hayyân, hocası İbn Tibâ‘ile yaşadığı ilmî bir tartışmadan sonra ona reddiye olarak yazdığı bir eserdir.²⁰⁰

*Nuketü’l-Emâlî*²⁰¹ onun bu kitabına ulaşılmadığı için konusunun ne olduğu bilinmemektedir.²⁰²

*Katru’l-Habî fî Cevâbi Esileti’z-Zehabi*²⁰³ Ebû Hayyân’ın bu kitabı bize ulaşmamış ve konusunun ne olduğu bilinmemektedir.²⁰⁴

*Buğyetu’z-Zamaân min Fevâidi Ebi Hayyân.*²⁰⁵

*Fihristu Mesmû‘âtî.*²⁰⁶

*Fihristu Merviyyatihi.*²⁰⁷

---

¹⁹⁹ el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s.260.

²⁰⁰ el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s.260.

²⁰¹ es-Safedî, *A ‘yânu’l-‘Asr ve A ‘vânu’n-Nasr*, V, 346.

²⁰² el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s.260.

²⁰³ es-Safedî, *A ‘yânu’l-‘Asr ve A ‘vânu’n-Nasr*, V, 346.

²⁰⁴ el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s.261.

²⁰⁵ el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s.260.

²⁰⁶ es-Safedî, *A ‘yânu’l-‘Asr ve A ‘vânu’n-Nasr*, V, 346.

²⁰⁷ el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, s.261.

1.4. HAKKINDA YAPILMIŞ ÇALIŞMALAR

Birçok ilimde yetkin olan Ebû Hayyân, tefsir, hadis, sarf, nahiv, lugat ve tarih gibi birçok dallarda eserler yazmıştır. Günümüze kadar Türkiye’de ve diğer İslam ülkelerinde hayatı ve eserleri araştırmalara konu olmuş ve hakkında çalışmalar yapılmıştır. Ebû Hayyân’ın tefsir, kırâat, nahiv, sarf ve lugat alanında telif ettiği eserlerin tahkikleri ve bu alanlardaki görüşleri hakkında kitap, makale ve ansiklopedi maddeleri çalışmaları yapılmıştır. Yapılan bu çalışmalara aşağıda değineceğiz.

1.4.1. Türkiye’deki Çalışmalar

Ülkemizde Ebû Hayyân hakkında beş doktora, yedi yüksek lisans tezi, on altı makale ve bir ansiklopedi maddesi çalışması yapılmıştır.

1.4.1.1. Tezler

İnternet ortamında yaptığımız taramada Ebû Hayyân hakkında yazılmış olan tezler şunlardır:

a-Mahmut Kafes, *Ebu Hayyan el-Endelûsi’nin Hayatı ve el-Bahru’l-Muhit İsimli Tefsirindeki Metodu*.²⁰⁸

b-İbrahim Uludaş, *Ebu’l Hayyan el-Endelûsî’nin el-Bahru’l Muhit’inde Kıraat Olgusu*.²⁰⁹

c-Halil İbrahim Kocabıyık, *Belâgat Açısından Ebû Hayyân’ın el-Bahru’l Muhît Tefsiri*.²¹⁰

d-Selim Tekin, *Ebû Hayyân el-Endelusî ve Arap Gramerindeki Yeri*.²¹¹

---

²⁰⁸ Bkz. Mahmut Kafes, *Ebu Hayyan el-Endelûsi’nin hayatı ve el-Bahru’l-Muhit isimli tefsirindeki metodu*, Selçuk Üniversitesi SBE, Konya, 1994, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 1-229.

²⁰⁹ Bkz. İbrahim Uludaş, *Ebu’l Hayyan el-Endelûsî’nin el-Bahru’l Muhit’inde Kıraat Olgusu*, Bursa Uludağ Üniversitesi SBE, Bursa, 2014, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 1-235.

²¹⁰ Bkz. Halil İbrahim Kocabıyık, *Belâgat Açısından Ebû Hayyân’ın el-Bahru’l Muhît Tefsiri*, Süleyman Demirel Üniversitesi SBE, Isparta, 2018, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 1-399.

e-Hüseyin Dursun, *Ebû Hayyân el-Endelûsî'nin İrtişâfu'd-Darab Min Lisâni'l-Arab Adlı Eserinde Nahiv İlmine Ait Görüşleri*.²¹²

f-Cafer Tayyar Doymaz, *Ebû Hhayyân el-Endelusi'nin Hayatı ve İrtişâfu'd-Darab Min Lisâni'l- Arab Adlı Eserinin Tahlili*.²¹³

g-Muhamat İdrissa, *Ebu Hayyan el-Endülüsü'nin el-Nükat el-Hisan ala Maani'l Kuran Adlı Eserinin Edisyon Kritiği*.²¹⁴

h-Tuğba Şahinoğlu, *Ebu Hayyan el-Endelusi ve et-Tedrib fi Temsili Tahsili't-Takrib adlı eseri (Metin İncelemesi)*.²¹⁵

i-Mustafa Köseoğlu, *Ebû Hayyan el-Bahru'l-Muhît Adlı Eserinin Beyân İlmi Açısından Tahlili*.²¹⁶

j-Sümeyye Doğru, *Ebu Hayyan el-Endelûsî'ye Göre Arap Dilinde Hadisle İstişhad*.²¹⁷

k-Mahfus İlge, *Ebû Hayyân'ın Tefsirinin İ'râbu'l-Kur'an Açısından Tahlili (Fâtiha ve Bakara Sûreleri Örneğinde)*.²¹⁸

---

²¹¹ Bkz. Selim Tekin, *Ebû Hayyân el-Endelusi ve Arap Gramerindeki Yeri*, Uludağ Üniversitesi, SBE, Bursa, 2019, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 1-174.

²¹² Bkz. Hüseyin Dursun, *Ebû Hayyân el-Endelûsî'nin İrtişâfu'd-Darab Min Lisâni'l-Arab Adlı Eserinde Nahiv İlmine Ait Görüşleri*, İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, SBE, İzmir, 2021, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s.1-186.

²¹³ Bkz. Cafer Tayyar Doymaz, *Ebû Hhayyân el-Endelusi'nin Hayatı ve İrtişâfu'd-Darab Min Lisâni'l- Arab Adlı Eserinin Tahlili*, Selçuk Üniversitesi, SBE, Konya, 2006, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s.1-107.

²¹⁴ Bkz. Muhamat İdrissa, *Ebu Hayyan el-Endülüsü'nin el-Nükat el Hisan ala Maani'l Kuran Adlı Eserinin Edisyon Kritiği*, Marmara Üniversitesi, SBE, İstanbul, 2009, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s.1-799.

²¹⁵ Bkz. Tuğba Şahinoğlu, *Ebu Hayyan el-Endelusi ve et-Tedrib fi Temsili Tahsili't-Takrib adlı eseri (Metin İncelemesi)*, İstanbul Üniversitesi, SBE, İstanbul, 2016, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s.1-173.

²¹⁶ Bkz. Mustafa Köseoğlu, *Ebû Hayyan el-Bahru'l-Muhît Adlı Eserinin Beyân İlmi Açısından Tahlili*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, SBE, İstanbul, 2017, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s.1-100.

²¹⁷ Bkz. Sümeyye Doğru, *Ebu Hayyan el-Endelûsî'ye Göre Arap Dilinde hadisle istişhad*, Marmara Üniversitesi, SBE, İstanbul, 2018, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s.1-161.

²¹⁸ Bkz. Mahfus İlge, *Ebû Hayyân'ın Tefsirinin İ'râbu'l-Kur'an açısından tahlili (Fâtiha ve Bakara Sûreleri Örneğinde)*, İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, SBE, İzmir, 2020, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s.1-132.

l-Abdurrahman Kaan Karagöz, *Ebû Hayyân Tefsirinin Kaynakları: Te'vilâtü'l Kur'an Örneği*.²¹⁹

1.4.1.2. Makaleler

Ebû Hayyân hakkında yazılmış olan makaleler şunlardır:

Hüseyin Avni Çelik, “*Ebû Hayyân El-Endelüsî ve Tefsirindeki Metodu*”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 7, Erzurum, 1986, s. 187-216.

Hüseyin Avni Çelik, “*Ebû Hayyân El-Endelüsî ve Tefsirindeki Metodu*”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 9, Erzurum, 1990, s. 143-164.

Hüseyin Avni Çelik, “*Ebû Hayyân El-Endelüsî ve Tefsirindeki Metodu*”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 10, Erzurum, 1991, s. 118-129. (Makale, derginin 9. Sayısındaki devamıdır.)

Alican Dağdeviren, “*Ebu Hayyan el-Endelüsü ve Kıraat İlmindeki Yeri*”, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 14, Adapazarı, 2006, 25-47.

Abdulhalim Abdullah, “*Ebu Hayyan'a Göre Cümlelerin İrabı ve Gramer Kurallarının Anlama Etkisi-Bakara Suresi Tefsir Örneği*”, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 2, Sivas, 2013, C. XVII, 297-326.

Lazher Kerchou, “*Ebû Hayyân'ın El-Bahru'l-Muhût İsimli Tefsiri Bağlamında Nahve Dair Metodik Esasları*”, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 41, İzmir, 2015, C. I, 313-336.

Melek Özyetgin, “*14. Yüzyılda Ünlü Arap Filolog Ebû Hayyân'ın Bilgisi Dâhilinde Türk Dünyası*”, Türkoloji Dergisi, Sayı 2, Ankara, 2003, C. XVII, 35-51.

Yusuf Doğan, “*Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin Kitâbu'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk Adlı Eserinin Dilbilim Açısından İncelemesi*”, Cumhuriyet İlahiyat Dergisi, Sayı 2, Sivas, 2016, C. XX, 329-348.

---

²¹⁹ Bkz. Abdurrahman Kaan Karagöz, *Ebû Hayyân tefsirinin kaynakları: Te'vilâtü'l Kur'an Örneği*, Necmettin Erbakan Üniversitesi, SBE, Konya, 2021, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s.1-151.

Halil İbrahim Kocabıyık, “*Ebû Hayyân’ın El-Bahru’l-Muhît Tefsirinde Teşbih Sanatı*”, Bilecek Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 1, y.y. 2018, C. III, 162-178.

Zeki Kaymaz, “*Ebû Hayyân ve Etimolojileri*”, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 2015, s. 115-124.

Halil İbrahim Kocabıyık, “*Ebû Hayyân ve el-Bahru’l-Muhît Adlı Tefsiri*”, APJIR-Academic Platform Journal of Islamic Research, Sayı 2, y.y. 2019, C. III, 195-208.

Selim Tekin, “*Ebû Hayyân el-Endelüsî’nin Usûlu’n-Nahv İlmindeki Yeri*”, Amasya İlahiyat Dergisi, Sayı 13, Amasya, 2019, s. 535-555.

Mehmet Nafi Arslan, “*Dil Âlimleri arasındaki Eleştiri Kültürü ve Ebû Hayyân’ın Eleştirilerinden Örnekler*”, İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı, İstanbul, 2019, C. II, 535-550.

İbrahim Kocabıyık, “*Ebû Hayyân ve el-Bahru’l-Muhît Adlı Tefsiri (II)*”, APJIR-Academic Platform Journal of Islamic Research, Sayı 3, C. III, 378- 388.

Bünyamin Aydın, “*Kur’an Yorumunda Bağlamsal Anlamın Gramatik Çözümleme Üzerindeki Etkisi- Ebû Hayyân el-Endelüsî’nin Takdim-İhtisas İlişkisi Konusunda Zamehşerî’ye Yönelik Eleştirisi Bağlamında*”, Dini Araştırmalar Dergisi, Sayı 1, Konya, 2020, C. XX, 95-117.

Fatma Dursun, Eyüp Yaka, “*Zamehşerî ve Ebû Hayyân Tefsirlerinin İ’câzu’l-Kur’an Açısından Karşılaştırılması*”, Kesit Akademi Dergisi, Sayı 15, y.y. 2018, C. IV, 237-256.

1.4.1.3. Ansiklopedi Maddesi

Ebû Hayyân’la ilgili bir Ansiklopedi maddesine rastlanılmıştır. O da Mahmut Kafes’in Diyanet İslam ansiklopedisinde yayınlanan “*Ebû Hayyân el-Endülüsî*” isimli maddesidir.²²⁰

²²⁰ Mahmut Kafes, “Ebû Hayyân el-Endülüsî”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1994.

1.4.2. Türkiye Dışındaki Çalışmalar

Ebû Hayyân, hakkında Türkiye dışındaki diğer İslam ülkelerinde de birçok çalışma yapılmıştır. Müellifle ilgili Türkiye dışında yapılan çalışmalar aşağıdaki şekilde tasnif edilebilir.

1.4.2.1. Tahkikler

Ebû Hayyân'ın eserleri için Arap dünyasında birçok tahkik gerçekleştirilmiştir. Yapılan tahkikler şunlardır: 'Abdulhamîd es-Seyyîd Taleb²²¹ ve Mustafâ Ahmed Halîl en-Nemâs,²²² *el-Mubdi' fi't-Tasrîf* adlı eserini tahkik etmişlerdir. 'Afif 'Abdurrahmân,²²³ *Takrîbu'l-Mukarrib* adlı eserini tahkik etmiştir. Mu'taz vesâm el-Muhtesib,²²⁴ *el-Mevfûr min Şerhi İbn 'Uşfûr* adlı eserini tahkik etmişlerdir. 'Ali Muhammed Fâhır, Ahmed Muhammed es-Sûdânî ve Abdul'azîz Muhammed Fâhır,²²⁵ *Menhecu's-Sâlik fi'l-Kelâmi 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik* adlı eserini tahkik etmiştir. Hâdî Samîr Meczûb,²²⁶ *Ğâyetu'l-İhsân fi İlmi'l-Lisân* adlı eserini tahkik etmiştir. 'Abdulahuseyn el-Fetilî,²²⁷ *en-Nuke tu'l-Hisân fi Şerhi Ğâyeti'l-İhsân* adlı eserini tahkik etmiştir. 'Afif 'Abdurrahmân,²²⁸ *Tezkiretu'n-Nuhât*

---

²²¹ Ebû Hayyân en-Nahavî el-Endelusî, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, thk. 'Abdulhamîd es-Seyyîd Taleb, Mektebetu Dâru'l-'Arûbe, Kuveyt, 1982.

²²² Ebû Hayyân el-Endelusî, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, thk. Mustafâ Ahmed Halîl en-Nemâs, el-Mektebetu'l-Ezherî, Ezher, 2007.

²²³ Ebû Hayyân el-Endelusî, *Takrîbu'l-Mukarrib*, thk. 'Afif 'Abdurrahmân, Daru'l-Mesîre, Beyrût, 1982.

²²⁴ Ebû Hayyân el-Endelusî, *el-Mevfûr min Şerhi İbn 'Uşfûr*, thk. Mu'taz vesâm el-Muhtesib, Teyibetu'l-Hadrâ, Mekke, 2021.

²²⁵ Ebû Hayyân el-Endelusî Esîruddîn Muhammed b. Yûsus, *Menhecu's-Sâlik fi'l-Kelâmi 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, thk. 'Ali Muhammed Fâhır, Ahmed Muhammed es-Sûdânî, 'Abdul'azîz Muhammed Fâhır, Dâru't-Tibâ'atu'l-Muhammediye, el-Ezher, 2013.

²²⁶ Esîruddîn Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf el-Endelusî, *Ğâyetu'l-İhsân fi İlmi'l-Lisân*, thk. Hâdî Samîr Meczûb, Dâru'l-Beyân, Lîbya, 2013.

²²⁷ Ebû Hayyân en-Nahvî el-Endelusî el-Gırnâtî, *en-Nuke tu'l-Hisân fi Şerhi Ğâyeti'l-İhsân*, thk. 'Abdulahuseyn el-Fetilî, Muessesetu'r-Risâle, Beyrût, 1985.

²²⁸ Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf el-Gırnâtî el-Endelusî, *Tezkiretu'n-Nuhât*, thk. 'Afif 'Abdurrahmân, muessesetu'r-Risâle, Beyrût, 1985.

adlı eserini tahkik etmiştir. Muhammed b. Felâh el-Mutayrî,²²⁹ *eş-Şezratu'z-Zehebîyye fî İlmi'l-'Arabîyye* adlı eserini tahkik etmiştir. Receb Osmân Muhammed,²³⁰ *İrtişâfu'd-Darab min Lisâni'l-'Arab* adlı eserini tahkik etmiştir. Hasan Hendâvî,²³¹ *et-Tezyîl ve't-Tekmîl fî Şerhi't-Teshîl* adlı eserini tahkik etmiştir. 'Afîf 'Abdurrahman,²³² *Tezkiretu'n-Nuhât* adlı eserini tahkik etmiştir. Sıdkî Muhammed Cemîl²³³ onun *el-Bahru'l-Muhît fî't-Tefsîr* adlı eserini tahkik etmiştir. Ömer el-Es'ad,²³⁴ *en-Nehru'l-Mâdd mine'l-Bahri'l-Muhît* adlı eserini tahkik etmiştir. Semîr el-Meczûb,²³⁵ *Tuhfetu'l-Erîb bimâ fî'l-Kur'âni mine'l-Ġarîb* adlı eserini tahkik etmiştir. Ahmed Matlûb ve Hadîce el-Hadîsî,²³⁶ *Dîvânu Ebî Hayyân* adlı eserini tahkik etmişlerdir.

1.4.2.2. Tezler

Ebû Hayyân ile ilgili yazılan tezler şunlardır: Hadîce el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*,²³⁷ Neseme Muhammed Selâme Ebû Duheyr, *İstişâdu Ebî Hayyân el-Endelusî bi Lehecâti'l-'Arabî fî Kitâbihi İrtişâfi'd-Dareb Dirâsetun Vasfîyyetun Tahlîliyyetun*,²³⁸ 'Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Huseyn, *el-Bahru'l-Muhît li Ebî Hayyân: Dirâsetun ve Tahkîkun: Mine'l-Âyeti 177 min Sûreti'l-Bakara İlâ Âhiri's-*

²²⁹ Ebû Hayyân el-Endelusî, *eş-Şezratu'z-Zehebîyye fî İlmi'l-'Arabîyye*, thk. Muhammed b. Felâh el-Mutayrî, Ġarâs Li'n-Neşri, Kuveyt, 2010.

²³⁰ Muhammed b. Yûsuf b. 'Ali b. Yûsuf Ebû Hayyân el-Endelusî, *İrtişâfu'd-Darab min Lisâni'l-'Arab*, thk. Receb Osmân Muhammed, Mektebetu'l-Hâncî, Kâhire, 1998.

²³¹ Ebû Hayyân el-Endelusî, *et-Tezyîl ve't-Tekmîl fî Şerhi't-Teshîl*, thk. Hasan Hendâvî, Dâru'l-Kalem, Dımaşk, t.y.

²³² Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf el-Gırnâtî el-Endelusî, *Tezkiretu'n-Nuhât*, thk. 'Afîf 'Abdurrahman, Muessesetu-Risâle, Beyrût, 1986.

²³³ Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. 'Ali b. Yûsuf b. Hayyân Esîruddîn el-Endelusî, *el-Bahru'l-Muhît fî't-Tefsîr*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl, Dâru'l-Fıkr, Beyrût, 1420/2000.

²³⁴ Ebû Hayyân el-Endelusî, *en-Nehru'l-Mâdd mine'l-Bahri'l-Muhît*, thk. Ömer el-Es'ad, Dâru'l-Ceyl, Beyrût, 1995.

²³⁵ eş-Şeyh Esîruddîn Ebî Hayyân el-Endelusî, *Tuhfetu'l-Erîb bimâ fî'l-Kur'âni mine'l-Ġarîb*, thk. Semîr el-Meczûb, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrût, 1983.

²³⁶ Muhammed b. Yûsuf b. 'Ali b. Yûsuf Ebû Hayyân el-Endelusî, *Dîvân-ı Ebî Hayyân el-Endelusî*, thk. Ahmed Matlûb, Hatîce el-Hadîsî, Matba'atu'l-'Ânî, Bağdat, 1969.

²³⁷ Doktora Tezi, Câmî'atu'l-Kâhire, Bağdâd, 1966.

²³⁸ Yüksek Lisans Tezi, el-Câmî'atu'l-İslâmiyye, Gazze, 2017.

Sûre,²³⁹ Ahmed Hâlid Şukrî, *el-Kirââu fî Tefîri'l-Bahri'l-Muhît li Ebî Hayyân el-Endelusî*,²⁴⁰ Heyfâ Binti Sâlih b. Tâhir Bûkas, *Tercîhâtu Ebî Hayyân el-Endelusî fî't-Tefsîri mine'l-Âyeti: (10) min Sûreti'r-Ra'd İla'l-Âyeti: (79) min Sûreti'n-Nahl cem'an ve Dirâseten ve Muvâzeneten (min Hilâli Tefsîrihî el-Bahru'l-Muhît)*,²⁴¹ Mahâ Binti Selîm el-Harbî, *Tercîhâtu Ebî Hayyân el-Endelusî fî't-Tefsîri min Âyeti: (78) min Sûreti'l-Muminûn İla'l-Âyeti: (68) min Sûreti's-Şu'arâ cem'an ve Dirâseten ve Muvâzeneten min Hilâli Tefsîrihî el-Bahru'l-Muhît*,²⁴² Selvâ Câsım Halef, *el-Aslu'n-Nahvîyyu fî Tefîri'l-Bahri'l-Muhît li Ebî Hayyân el-Endelusî*,²⁴³ Rahmet Kezûlî, *el-Cuhûdu's-Savfîyyetu 'inde Ebî Hayyân el-Endelusî Tefsîru'l-Bahri'l-Muhît Enmûzecen*,²⁴⁴ Ahmed b. Muhammed b. Yahyâ el-Fakîh ez-Zehrânî, *Mesâilu't-Tercîhi fî İ'râbi'l-Kur'an 'inde Ebî Hayyân*,²⁴⁵ 'Abdulkâdir en-Nûr 'Abdulkâdir, *el-Kadâya'n-Nahviyye fî'l-Bahri'l-Muhît li Ebî Hayyân el-Endelusî fî'r-Rub'i's-Sâlis mine'l-Kur'ani'l-Kerîm*,²⁴⁶ Meryem binti 'Abdullah b. 'Ali el-Kursî, *Belâġetu'l-Muteşâbihi'l-Lafzî*,²⁴⁷ Deynâ Muhammed b. Hamûd b. el-Huseyn el-Hârisî, *el-Luġâtu'l-Ârabiyye fî Tefîri'l-Bahri'l-Muhît li Ebî Hayyân el-Endelusî (el-Cânibu'n-Nahvî)*,²⁴⁸ Benân Teysîr Halîl Bekr, *Edevâtu'l-Esâlîbi fî Tefîri'l-Bahri'l-Muhît li Ebî Hayyân el-Endelusî Me'ânîha ve İsti'mâlâtihâ*,²⁴⁹ Nâsır Yûsuf 'Abdullah, *Vucûhu'l-Hitâbi'l-Kur'anî fî Tefîri'l-Bahri'l-Muhît li Ebî Hayyân el-Endelusî*,²⁵⁰ Mâhir Selâm 'Abduh 'Abdullah, *Ta'addudu't-Tevcîhi'n-Nahvî fî Tefîri'l-Bahri'l-Muhît li Ebî Hayyân en-Nahvî*,²⁵¹ Mezîd İsmâ'îl Na'im, *Menhecu Ebî*

²³⁹ Doktora Tezi, Câmi'atu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, Riyâd, 1987.

²⁴⁰ Yüksek Lisans Tezi, el-Câmi'atu'l-İslâmiyye, Medîne, 2007.

²⁴¹ Doktora Tezi, Câmi'atu Ummu'l-Kurâ, el-Memleketu'l-Ârabiyyetu'l-Su'ûdiyye, 2020.

²⁴² Doktora Tezi, Câmi'atu Ummu'l-Kurâ, el-Memleketu'l-Ârabiyyetu'l-Su'ûdiyye, 2020.

²⁴³ Yüksek Lisans Tezi, Câmi'atu't-Tikrît, Irâk, 2021.

²⁴⁴ Doktora Tezi, Câmi'atu Ebî Bekr Belkâyd, Cezâir, 2018.

²⁴⁵ Doktora Tezi, Câmi'atu Ummu'l-Kurâ, el-Memleketu'l-Ârabiyyetu'l-Su'ûdiyye, 2011

²⁴⁶ Doktora Tezi, Câmi'atu Ummu Dermânî'l-İslâmî, Sûdân, 2013.

²⁴⁷ Doktora Tezi, Câmi'atu Ummu'l-Kurâ, el-Memleketu'l-Ârabiyyetu'l-Su'ûdiyye, 1433 h.

²⁴⁸ Yüksek Lisans Tezi, Câmi'atu Ummu'l-Kurâ, el-Memleketu'l-Ârabiyyetu'l-Su'ûdiyye, 1995.

²⁴⁹ Yüksek Lisans Tezi, el-Cami'atu'l-Urduniyye, Ürdün, 2009.

²⁵⁰ Yüksek Lisans Tezi, el-Cami'atu'l-İslâmiyye, Bağdâd, 2006.

²⁵¹ Yüksek Lisans Tezi, Câmi'atu'l-Kâhire, Mısır, 2009.

*Hayyân en-Nahvî el-Endelusî fî Kitâbihi İrtişâfu'd-Darab min Lisâni'l-'Arab*²⁵²
Bedriye Binti 'Atiye b. Hamza el-Harâzî eş-Şerîf, *Tercihâtu Ebî Hayyân el-Endelusî
fî't-Tefsîri mine'l-Âyeti (80) min Sûreti'n-Nahl ilâ Âhiri Sûreti Mmeryem (min Hilâli
Tefsîrihi el-Bahru'l-Muhît) Cem'an ve Dirâseten ve Muvâzeneten*²⁵³ yaptığımız
araştırmada Ebû Hayyân hakkında yapılan çalışmalar bunlardan ibarettir.

1.4.2.3. Makaleler

Ebû Hayyân hakkında yazılan makaleler şunlardır: Zuhûr Şetûh, *Menhecu
Ebî Hayyân el-Endelusî fî't-Telîfi'n-Nahvî Kitâb: en-Nuketu'l-Hisân fî Şerhi
Ğayeti'l-İhsân -Enmûzecen*,²⁵⁴ Huseyn el-Hâdî Muhammed eş-Şerîf, *Mesâilu'n-
Nahvîyye Hâlefe fiha Ebû Hayyân İbne 'Uşfûr fî Kitâbihî et-Tezyîl ve't-Tekmîl*,²⁵⁵
İbtisâm Zâfer Sa'd el-Bekrî eş-Şehrî, *el-İmâm Ebû Hayyân el-Endelusî ve
Tercihâtuhu'l-Fikhîyye fî Bâbi'l-Kisâs min Hilâli Kitâbihî: el-Bahru'l-Muhît fî't-
Tefsîr -Cem'an ve Dirâseten*,²⁵⁶ Muhammed Yezîd Sâlim, *et-Tadmînu'n-Navhî fî
Tefsîri'l-Bahri'l-Muhît li Ebî Hayyân el-Endelusî Nemâzicu Muhtâre*,²⁵⁷
Fethurrahmân en-Na'îm Âdem el-Hâc, *el-İştikâk ve Eseruhu fî'l-Ma'nâ'l-Kur'anî
min Hilâli Tefsîri'l-Bahri'l-Muhît li Ebî Hayyân el-Endelusî*,²⁵⁸ 'Abdussabûr Fahrî,
*Usûlu Nazariyeti'n-Nakdi'n-Nahvî ledâ Ebû Hayyân (Dirâsetun Tatbikiyyetun 'ala
Tefsîri'l-Bahri'l-Muhît)*,²⁵⁹ 'İsâm Cemâl, *el-Mezhebu'z-Zâhirî ve Eseruhu fî't-
Tasavvuri'n-Nahvî li Ebî Hayyân el-Endelusî*,²⁶⁰ Rabîhe 'Adâd, *Menhecu Teysîri'n-
Nahvî fî Tefsîri'l-Bahri'l-Muhît li Ebî Hayyân el-Endelusî es-Siyağû'l-İfrâdiyyetu
li'l-Ef'ali mine'l-Vecheti'd-Delâliyeti*,²⁶¹ Ya'kûb ez-Zuhre, *el-Muntalakâtu't-*

²⁵² Doktora Tezi, Câmi'atu'l-Kâhire, Mekke, 1978.

²⁵³ Doktora Tezi, Câmi'atu Ummu'l-Kurâ, el-Memleketu'l-'Arabîyyetu'l-Su'ûdiyye, 1430 h.

²⁵⁴ Câmi'atu Batna, Cezâir, 2020.

²⁵⁵ Câmi'atu'l-Esmerîyyeti'l-İslâmîyye, Libyâ, 2017.

²⁵⁶ Câmi'atu'l-Melik Hâlid, el-Memleketu'l-'Arabîyyetu'l-Su'ûdiyye, 2021.

²⁵⁷ Câmi'atu Batna, Cezâir, 2019.

²⁵⁸ Câmi'atu Nilîn, Sûdân, 2021.

²⁵⁹ Câmi'atu Kâbil, Afganistan, 2019.

²⁶⁰ Câmi'atu'l-Vâdî, Cezâir, 2018.

²⁶¹ Câmi'atu Hasîbe bin Bû'ali eş-Şelef, 2019.

*Tefsîriyyetu ve'l-Menheciyyetu fî Tefsîri'l-Bahri'l-Muhît li Ebî Hayyân el-Endelusî,*²⁶² Ya'kûb ez-Zuhre, *en-Nassu ve's-Siyâk Dirâsetun fî Tefsîri'l-Bahri'l-Muhît li Ebî Hayyân el-Endelusî,*²⁶³ Yûsuf Vezerî, *Hucetü'l-Fasl beyne'l-Mefâhim fî Tefsîri'l-Bahri'l-Muhît li Ebî Hayyân el-Endelusî Dirâsetun Tahlîliyetun,*²⁶⁴ Kumra Kirâm, *Mezâhiru't-Tevâfuki'l-Harekî fî Tefsîri en-Nehru'l-Mâdd mine'l-Bahri'l-Muhît li Ebî Hayyân el-Endelusî,*²⁶⁵ Sahnîn 'Ali, *el-Medresetu'l-Meğâribiyeti fî't-Tefsîri'l-Luğavî li'l-Kur'an'l-Kerîm Tefsîru'l-Bahru'l-Muhît li Ebî Hayyân el-Endelusî Enmûzecen,*²⁶⁶ Su'ad Kerîdî Kendâvî ve Rahîm Hadîr Tûfân, *el-Mesâilu's-Sevtiye fî Tefsîri'l-Bahri'l-Muhît li Ebî Hayyân el-Endelusî Dirâsetun min Hilâli Eseri Kitâbu Me'ânî'l-Kur'an li'l-Ferrâ fih,*²⁶⁷ Sa'd Muhammed 'Ali et-Temîmî, *İtticâhâtu'l-Belâğati fî Tefsîri'l-Bahri'l-Muhît li Ebî Hayyân el-Endelusî,*²⁶⁸ Ebû Kesâvî Fehmî ez-Zeyn Sâlih ve el-Hasan Cemâluddîn Mutevekkil Mensûr, *Menhecu Ebû Hayyân el-Endelusî fî Tefsîri'l-Bahri'l-Muhît.*²⁶⁹

---

²⁶² Câmi'atu 'Abdurrahmân b. Haldûn, Cezâir, 2019.

²⁶³ Câmi'atu İbni Haldûn, Cezâir, 2019.

²⁶⁴ Câmi'atu'l-Belîde 2, Cezâir, 2021.

²⁶⁵ Câmi'atu's-Şehîd Hamma Lahdar, Cezâir, 2019.

²⁶⁶ Câmi'atu Mustafâ İstembûlî, Cezâir, 2018.

²⁶⁷ Câmi'atu'l-Kâdsiye, Irâk, 2012.

²⁶⁸ el-Câmi'atu'l-Mustansariye, Irâk, t.y.

²⁶⁹ Câmi'atu Ğarbu Kurdufân, Sûdân, 2016.

İKİNCİ BÖLÜM

2.1. EL-MUBDİ'İN GENEL ÖZELLİKLERİ

2.1.1. İsmi ve Ebû Hayyân'a Aidiyeti

Ebû Hayyân, çalışmamızın konusu olan *el-Mubdi'* adlı eserinin mukaddimesinde bu eserini *el-Mubdi'u'l-Mulahhas mine'l-Mumti'* ismiyle adlandırmıştır.²⁷⁰

Yukarıda da belirttiğimiz gibi kendisi *el-Mubdi'*in mukaddimesinde eseri açıkça kendisine nisbet etmektedir. Ayrıca Ebû Hayyân'ın hayatını ele alan kaynaklar ile bibliyografik eserlerde de *el-Mubdi'*in Ebû Hayyân'a nisbeti konusunda herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır.²⁷¹

2.1.2. Yazılış Gayesi

Ebû Hayyân, İbn 'Uşfûr'un eserlerine ayrı bir önem atfetmiş, birçok eserini ihtisar ve şerh etmiş ve öğrencilerine okutmuştur. Bu eserlerinden bir tanesi de İbn 'Uşfûr'un sarf ilminde yazdığı *el-Mumti' fi't-Tasrîf* adlı eserin ihtisarı olan *el-Mubdi'u'l-Mulahhas mine'l-Mumti'* adlı eseridir. Ebû Hayyân *el-Mubdi'*in mukaddimesinde bu eserin yazılış gayesini şöyle açıklamıştır: “*Sarf ilmi, Arap gramerinin en önemli ilimlerinden biridir. Kapalılığından dolayı nahiv ilmine oranla bu ilimde az eserler yazılmış ve tartışılmıştır. İbn 'Uşfûr'un el-Mumti' fi't-Tasrîf adlı eseri tertip, açıklama, konu ihtiva bakımından ve zihne anlaşılmaya en yakın olma hasebiyle ve sarf ilminde yazılan en güzel eser olduğundan dolayı, biz bu eserin*

²⁷⁰ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 47.

²⁷¹ Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. 'Ali b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dımaşkî, *el-A'lâm*, C. VII, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, y.y. 2002, s. 152; es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr ve A'yânu'n-Nasr*, V, 346; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vafâyât*, V, 184; el-'Askalânî, *ed-Dureru'l-Kâmine fi A'yâni'l-Mieti's-Sâmine*, VI, 60; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât fi Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât*, I, 282.

*ihtiva ettiği konuları daha çabuk anlaşılması için, kısa bir ibareyle bu eserimizde özetledik.*²⁷²

Yukarıda değinildiği gibi Ebû Hayyân *el-Mubdi*'i kaleme alma gayesini, kendi döneminde kapalılığından dolayı sarf ilminde az eserler yazıldığını ve İbn 'Uşfûr'un *el-Mumti*' adlı eseri sarf ilmine dair yazılan en iyi eser olduğunu, onu daha kısa bir şekilde anlaşılır hale getirmek için kısaltmış olduğunu açıklamaktadır.

2.1.3. Önemi

Ebû Hayyân, yaşadığı dönemin önemli âlimlerinden biridir. Nahiv, sarf, tefsir ve farklı diller ile ilgili gibi birçok alanda eser telif etmiştir. Telif ettiği eserlerden bir tanesi de sarf ilmine dair kaleme aldığı *el-Mubdi fi't-Tasrîf* adlı eseridir. Bu eseri önemli kılan yönü ise, Ebû Hayyân'ın çok beğendiği ve eserlerini öğrencilerine okuttuğu İbn 'Uşfûr'un *el-Mumti fi't-Tasrîf* adlı eserinin özeti olmasıdır. Müellif bu eserinde *el-Mumti fi't-Tasrîf* adlı eserin ibaresini kısaltmıştır. *el-Mubdi fi't-Tasrîf* te geçen birçok örneği eserine almamıştır. Bir konuyu izaha kavuşturmak için genelde istişhâd olarak getirilen âyet ve şiirlerin sadece istişhâda konu olan yerleri zikretmiştir. Böylece eseri daha yalın ve anlaşılır bir özelliğe kavuşmuştur.

2.1.4. Kaynakları

Bir müellifin telif ettiği eserini eksiksiz bir şekilde kavramak, yöntemini iyice anlamak ve müellifin zihni çabasının farkına varabilmek için kaynaklarını iyi bilmek gerekmektedir. Çünkü, yazılan eser kaynaklarla okurlar arasında bir köprü görevi görmektedir. Bu süreçte müellife düşen görev, okurların zihinlerini bulandıracak bir şeye mahal bırakmadan bilgiyi iyi bir şekilde yöneterek kaynaklardan bir araya getirdiği bilgileri sistemli bir şekilde onlara aktarmaktır.²⁷³

Ebû Hayyân, *el-Mubdi*' adlı eserini kaleme alırken Sîbeveyh başta olmak üzere 21 dilciden yararlanmışır. Genellikle dilcileri isimleri ile aktarmış, bazen de

²⁷² Ebû Hayyân, *el-Mubdi fi't-Tasrîf*, s. 45-47.

²⁷³ Ahmet Tekin, *Kur'an'ın Dilbilimsel Yönü Vâhidî'nin el-Basît Adlı Tefsirinin Bağlamında*, İlâhiyât Yayınları, Ankara, 2018, s. 67.

bir dilciyi ismi yerine künyesi ile veya eserin ismi ile aktarmıştır. Örneğin İbn Cinnî'yi altı yerde ismi ile aktarmış,²⁷⁴ dört yerde de Ebu'l-Feth künyesi ile aktarmıştır.²⁷⁵ Halîl b Ahmed'i (ö. 175/791) bir yerde ismi yerine صاحب العين "el-'Ayn'in yazarı" şeklinde eserin ismini aktarıp kaynak gösterirken,²⁷⁶ başka bir yerde de كتاب العين "Kitabu'l-'Ayn" şeklinde Halîl'in eserini vererek kaynak göstermiştir.²⁷⁷

Ebû Hayyân, aşağıda isim listesini vereceğimiz dilcilerin yanı sıra bazen de, زعم الكوفيون "Kûfeliler, bu görüşü ileri sürdüler",²⁷⁸ زعم البغداديون "Bağdâtlılar, bu görüşü ileri sürdüler"²⁷⁹, Endülüs ekolünü kastederek عندنا "Bize göre"²⁸⁰ gibi ifade kullanarak belli bir dilci yerine bir ekolü kaynak vermiştir.

Ebû Hayyân, zaman zaman da bazı kabilelerin lehçelerine vurgu yaparak kaynak vermiştir. Bu durum da عند بعض بني فزارة "Benî Fezâre kabilesinden bazılarının lehçesine göre",²⁸¹ عند طيء "Tay kabilesinin lehçesine göre",²⁸² لغة كلب "Kelb kabilesinin lehçesi"²⁸³, لغة أهل الحجاز "Temîm kabilesinin lehçesi",²⁸⁴ ناس من بكر بن وائل "Hicâzlular'ın lehçesi",²⁸⁵ "Bekr Bin Vâil kabilesinden bazılarının lehçesi"²⁸⁶ şeklinde ifadeler kullanmıştır.

²⁷⁴ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 52, 132, 134,135, 145, 292.

²⁷⁵ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 88, 110, 187, 293.

²⁷⁶ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 103.

²⁷⁷ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 100.

²⁷⁸ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 141.

²⁷⁹ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 189.

²⁸⁰ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 157.

²⁸¹ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s.156.

²⁸² Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 161.

²⁸³ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 164.

²⁸⁴ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 164-177.

²⁸⁵ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 251-253.

²⁸⁶ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 254.

Ebû Hayyân'ın *el-Mubdi'* adlı eserinde yararlandığı kaynak dilcilerin isim listesi şöyledir:

<u>KAYNAK</u>	<u>ALINTI SAYISI</u>
1. Sîbeveyh (ö. 180/796)	: 22
2. Ahfeş el-Evsat (ö. 210/825)	: 16
3. Mâzinî (ö. 247/861)	: 11
4. İbn Cinnî (ö. 392/1002)	: 10
5. Halîl b. Ahmed (ö. 175/791)	: 10
6. Muberrred (ö. 285/898)	: 8
7. Ferrâ (ö. 207/822)	: 8
8. Ebû 'Ali el-Fârisî (ö. 377/987)	: 7
9. Kisâî (ö. 189/805)	: 6
10. Zeccâc (ö. 311/923)	: 4
11. Sîrafî (ö. 368/979)	: 4
12. Asma'î (ö. 216/831)	: 2
13. Ebû Zeyd (ö. 215/830)	: 2
14. İbn Ebû İshâk (ö. 117/735)	: 2
15. İbn Keysân (ö. 320/932)	: 1
16. İbn Kesîr (ö. 120/738)	: 1
17. Ebû Ömer el-Cermî (ö. 225/840)	: 1
18. Ebu'l-Hasan el-Lihyânî (ö. 210/835)	: 1
19. Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb (ö. 245/860)	: 1
20. Yûnus b. Habîb (ö. 182/798)	: 1
21. Ebu'l-'Abbâs Sa'leb (ö. 291/904)	: 1

Yukarıda isimleri zikredilen İbn Kesîr yedi kırâat imamı, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb ensâb âlimi, diğerleri ise Arap dili ve edebiyat âlimidirler. Bunlardan Sîbeveyh, Halîl b. Ahmed, Ebû Zeyd, Yûnus b. Habîb, Sîrâfî, Asma'î, Ahfeş el-Evsat, Mâzinî, Ebû 'Ali el-Fârisî, Ebû Ömer el-Cermî, Muberrred, Zeccâc, İbn Ebû İshâk Basra ekolüne, İbn Keysân, Kisâî, Ebu'l-Hasan el-Lihyânî, Ebu'l-'Abbâs Sa'leb ve Ferrâ Kûfe ekolüne, İbn Cinnî ise Bağdât ekolüne mensuptur.

2.1.5. Metodu

Ebû Hayyân, *el-Mumti*'in kısaltması olan *el-Mubdi*'in konularını sunarken ibarede, örneklerde ve şâhid getirmede kısaltmaya gitmiştir. O, genellikle bir konuda âyetten veya şiirden istişhâd ettiği yeri tek aktarmış veya içinde şâhidi barındıran mısrayı tek aktarmıştır. Müellif, İbn 'Usfûr'un kendi eserinde sarf ilmiyle ilgili değindiği tartışmalara, görüşler arasındaki tercihlere, ta'lillere değinmeyerek eserini kısa tutmuştur.

2.1.6. Muhtevası

Ebû Hayyân, çalışmamızın konusu, *el-Mumti*'in bir kısaltması olan *el-Mubdi*' adlı eserinde sarf ilminin konularını ele almıştır. Eser, mukaddime ve sekiz bölümden oluşmaktadır. Kitabın başında tasrîfin tanımını yapmıştır. Birinci bölümde, zâid harfleri, iştikâkî ve isimlerin sulâsî mucerred, ruba'î mucerred gibi kaç harf üzere geldiğini ele almıştır. İkinci bölümde, mazi ve muzâri' fiillerinin sulâsî mucerred, rubâ'î mucerred ve sulâsî mezîd ve rubâ'î mezîd ile yapı bakımından geçişli ve geçişsiz fiiller ele alınmıştır. Ebû Hayyân, bu bölümde fiillerde fazla olarak gelen ه، ي، س، ف، و، ن، م، ا، ل harflerini أمان وتسهيل kelimeleriyle açıklamış ve ilave gelme sebeplerini ele almıştır. Üçüncü bölümde, kalb, hazîf, nakil konusunu ele almış ve bunların illet harflerinde meydana geldiğini söylemektedir. Dördüncü bölümde, illet harfleri olan و، ا، ي'nin hükmünü ele almıştır. Beşinci bölümde, illet harfleri dışında meydana gelen kalb ve hazîf ele almıştır. Altıncı bölümde, idgâm, harflerin mahreçleri ve sıfatlarını ele almıştır. Yedinci bölümde,

idğâm kurallarına göre idğâmı câiz olmayan fakat kurrâların idğâm ettiği yerleri ele almıştır. Sekizinci bölümde, sahihi sahihe kıyaslamak ve mu'talli mu'talle kıyaslamak konusunu ele almıştır.

2.1.7. İstişhâd

İstişhâd kelimesi sözlükte “*şahit getirmek veya şahit göstermek*” manasına gelmektedir.²⁸⁷ Sarf, lugat, nahiv ve belagat ilimlerinde “bir kelimenin veya bir ifadenin lafız, anlam ve kullanım doğruluğunu kanıtlamak amacıyla doğruluğu kesin olan nazım ve nesirden örnek vermek” demektir. Bunun için getirilen örneğe şahid (çoğulu şevahid) denir. Bazı kaynaklarda istişhâd yerine ihticâc ve istidlal terimleri de kullanılmıştır.²⁸⁸

İstişhâda ihtiyaç duyma, fetihlerle beraber Araplar'ın Arap olmayan unsurlarla karışması sonucu dillerinin bozulması tehlikesi karşısında ortaya çıkmıştır. Bunun neticesinde Kur'ân en beliğ söz kabul edildiğinden başta Kur'ân olmak üzere hadislerle ve Arap şiirleriyle istişhâd edilmiştir.²⁸⁹

Ebû Hayyân, *el-Mubdi'* adlı eserinde sadece Kur'an ve Arap şiirlerinden istişhâd ettiğinden bizler bu iki konuyu inceleyeceğiz.

2.1.7.1. Kur'an-ı Kerîm

Dil kurallarının konulmasında, lugatlerin tespitinde ve kelimelerin kullanılış şekillerinin gösterilmesi yönünden Kur'an-ı Kerîm'in istişhâd kaynağı olarak ilk sırada yer almasında dalciler arasında herhangi bir ihtilaf yoktur.²⁹⁰ Lugat, nahiv, sarf ve belâgat ilimlerinde Kur'an-ı Kerîm'in yedi kırâatı ile istişhâd etmek hususunda

---

²⁸⁷ Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî el-Fârâbî, *es-Sihâh Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-'Arabiyye*, thk. Ahmed 'Abdulgafûr 'Attâr, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrût, 1987, "شهد", mad; Muhammed b. Mukerrem b. 'Ali Ebu'l-Fadl Cemâluddîn İbn Manzûr el-Ensârî er-Ruveyfî'î el-İfrîkî, *Lisânu'l-'Arab*, Daru Sâdr, Beyrût, 1414/1993, "شهد", mad.

²⁸⁸ İsmail Durmuş, “İstişhâd”, *DİA*, C. XXIII, TDV Yayınları, İstanbul, 2001, s. 396.

²⁸⁹ Durmuş, “İstişhâd”, XXIII, 396-397.

²⁹⁰ Nihat Tarı, *Teftâzânî'in Hayatı ve es-Sâ'dîn Adlı Şerhinin incelenmesi*, İksad Yayınları, Ankara, 2021, s. 111.

âlimler arasında ihtilaf yoktur. Arap gramerine uygunluk arzemesiyle birlikte şâz kırâatı ile mütevâtir ve âhâd kırâatleriyle de istişhâd edilmiştir.²⁹¹

Ebû Hayyân, *el-Mubdi*'de sarf konularını işlerken en çok istişhâd ettiği kaynak Kur'an-ı Kerîmdir. Eserini incelediğimizde toplam 30 âyet ile istişhâd ettiğini görmekteyiz.

Ebû Hayyân, âyetleri şâhid olarak verirken sadece konuya örnek teşkil eden kelimeyi vermekle yetinmektedir. Örneğin o, نُحُو: سُلْطَانِيَّةً “*sultâniyeh gibi*” şeklinde vermektedir.²⁹² Müellif bir başlıkta da idğâmı caiz olmayıp da kurrâların idğâm ettiği ayet örneklerini şâhid olarak vermektedir. Örneğin o, الرَّعْبُ بِمَا “*er-Ru'bu'b-bimâ*”, إِذْ تَلَقَّوْنَهُ “*iz't-telekkavnehu*”, فَأَعْفِرْنَا “*feğfir'l-lenâ*”²⁹³ şeklinde âyetlerden şâhidler getirmiştir.

İdğâm olunan âyetleri araştırdığımızda çoğunun Ebû 'Amr'a nisbet edilen kırâatlerde meydana geldiğini ve idğâm kuralına aykırı olduğunu görmekteyiz.²⁹⁴

Ebû Hayyân, bir konuyu açığa kavuşturmak için şâhid olarak aktardığı bazı ayet ve istişhâd yönleri aşağıda örnek olarak verilmiştir:

Örnek 1: سُلْطَانِيَّةً “*..saltanatım..*”²⁹⁵

Ebû Hayyân, bu örnekte bir kelimedede fazla olarak gelen harflerden biri olan hâ harfinin geliş amacının hâ harfinden önceki harfin harekesini açıklamak olduğunu aktarmıştır.²⁹⁶

Örnek 2: شَهْرُ رَمَضَانَ “*Ramazan ayı*”²⁹⁷

²⁹¹ ‘Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâluddîn es-Suyûtî, *el-İktirâh fî Usûli'n-Nahv*, thk. ‘Abdulhakîm ‘Atiyye, Dâru'l-Beyrûtî, İstanbul, 2006, s. 39; Sa'îd el-Efgânî, *fî Usûli'n-Nahv*, el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrût, 1987, s. 28-30.

²⁹² Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 119.

²⁹³ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 277-280.

²⁹⁴ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 277-280.

²⁹⁵ Hâkka, 69/29.

²⁹⁶ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 119.

Müellif, bu örnekte kurrâların kural dışı olarak râ harfinin râ harfinde dağm ettiğini aktarmıştır. Zira idğâm kuralına göre râ harfinde tekrîr sıfatı var olduğu için dağm olmaması gerekir.²⁹⁸

Örnek 3: إلهة هَوَاهُ “..heva ve hevesini ilâh..”²⁹⁹

Ebû Hayyân, kurrâların kural dışı olarak hâ harfinin hâ harfinde dağm ettiğini aktarmıştır. Zira iki hâ arasına zamîr olan vâv harfi girmiş ve bu vâvın hazfedilip iki hâ harfinin birbirine dağm edilmesi kural dışı bir dağmdır.³⁰⁰

2.1.7.2. Şiir

Fasîh Arapça'nın gramer kurallarını tespit eden ve lugat hazinelerini toplayan dâimiler, bu kuralların tespitini yaparken Kur'ân-ı Kerîm'den sonra en çok başvurdukları kaynak Arap şiirleri olmuştur.³⁰¹ Ancak, istişhâd edilen şiirin söyleyenin bilinmesi, güvenilir bir râvi tarafından nakledilmesi, şâhid getirildiği konuya delâletin kesin olması, ittifak edilen bir hususa aykırı olmaması ve delil getirildiği konuda zaruret içermemesi şevâhidle ilgili önemli prensipleri oluşturmaktadır.³⁰²

Arap edebiyatı tarihinde istişhâd açısından şairler, câhiliye dönemi şairleri, muhadram şairler, İslam'ın ilk döneminde yaşayan şairler ve yeni şairler (muvelledûn, muhdesûn) olarak dört gruba ayrılmaktadır. Edebî ilimlerden olan sarf, nahiv ve lugatta ilk üç grupta olan şairlerin şiirleriyle istişhâd edilmektedir. 150/767 yılına kadar devam eden bu döneme ihticâc dönemi adı verilmektedir. Şiirleriyle istişhâd edilmesi câiz görüldüğü en son şair İbrâhim b. Hereme'dir. Fakat belâgat ilimleri olan me'ânî, beyân ve bedî'de ilk üç döneme ait şairlerin şiirlerinin yanında

²⁹⁷ Bakara, 2/185.

²⁹⁸ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 279.

²⁹⁹ Furkân, 25/43; Câsiye, 45/23.

³⁰⁰ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 281.

³⁰¹ Tarî, *Tefîzânî'in Hayatı ve es-Sâ'dînî Adlı Şerhinin incelenmesi*, s. 115.

³⁰² Recep Çakmak, *Fahrüddin er-Râzi'nin Tefsirinde Arap Şiirleriyle İstişhâd*, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum, 2019, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 14.

muvelledûn şiiirleriyle ve Arap olmayan şairlerin şiiirleriyle de istişhâd etmek câiz görülmüştür.³⁰³

Ebû Hayyân, *el-Mubdi‘* adlı eserinde 14 şiiirle istişhâd etmiştir. Bunlardan 2’sinde şiiir beytinin istişhâda konu olan mısrasını,³⁰⁴ 12’sinde ise şiiir beytinin sadece istişhâda konu olan kelimesini aktarmıştır.³⁰⁵ Ebû Hayyân, şiiirlerin anlamlarına girmeden doğrudan istişhâd yönüyle ilgilenmiştir. Önce bir sarf konusuna değinmiş ve daha sonra bunu bir şiiirle istişhâd edip desteklemiştir. Şiiirlerin kime ait olduğunu belirtmeden bir yerde *“onun sözünde”*,³⁰⁶ bir yerdede *“ancak onun sözü”*³⁰⁷ şeklinde ifadeler kullanmıştır. Ebû Hayyân, geri kalan yerlerde ise şiiirin istişhâd kısmının kelimesini aktarmıştır.

Ebû Hayyân, şâhid olarak aktardığı bazı şiiir ve istişhâd yönü aşağıda örnek olarak verilmiştir:

Örnek 1: *مِنَ النَّعَالِي وَوَحْزٍ مِنْ أَرَانِيهَا* *لَهَا أَشَارِيرٌ مِنْ لَحْمٍ تُتَمِيرُهُ*

“Kartalın, tilkilerden ve az bir şey tavşanlardan koparıp kuruttuğu bazı et parçaları vardır.”

Ebû Hayyân, bu örnekte şiiir zaruriyetinden dolayı *أَزْنَبَ* ve *تَغَلَّبَ* kelimelerindeki bâ harfinin yâ harfine ibdâl olduğunu aktarmaktadır.³⁰⁸

Örnek 2: *وَمَ يَكُ سَمْعُهُ إِلَّا دُعَايَا* *إِذَا مَا الْمَرْءُ صَمَّ وَيَكَلِّمُ*

“Sağır ve dilsiz kişi ile konuşulmaya çalışılırsa kulağı sembolik olur.”

Müellif, bu örnekte mu‘tellu’l-lâm olan sulâsî veya mezîd ismin son dan bir önceki harfin illet harflerinden elif olduğu vakit vâv veya yâ harfi sonda olduğunda

³⁰³ Durmuş, “İstişhâd”, XXIII, 396.

³⁰⁴ Ebû Hayyân, *el-Mubdi‘ fi t-Tasrîf*, s. 209-223.

³⁰⁵ Ebû Hayyân, *el-Mubdi‘ fi t-Tasrîf*, s. 66-94-153-154-155-189-194-211-218-220-242.

³⁰⁶ Ebû Hayyân, *el-Mubdi‘ fi t-Tasrîf*, s. 242.

³⁰⁷ Ebû Hayyân, *el-Mubdi‘ fi t-Tasrîf*, s. 194.

³⁰⁸ Ebû Hayyân, *el-Mubdi‘ fi t-Tasrîf*, s. 152.

ikisinin de hemzeye dönüştüğünü fakat şiirdeki دُعَايَا kelimesinde kâfiye için zaruri olarak yâ harfi hemzeye dönüşmediğini aktarmaktadır.³⁰⁹

Örnek 3: فَلَسْتُ بِمُدْرِكٍ مَا فَاتَ مِنِّي   بَلْهَفَ وَلَا بَلَيْتَ وَلَا لَوَائِي

“Keşke ve üzüntüyle benden geçene ulaşamam.”

Ebû Hayyân, bu örnekte بَلْهَفَ kelimesinin sonunda kuralsız olarak elif harfinin hazf olduğunu aktarmaktadır.³¹⁰

2.1.8. İstılahları

Türkçe’deki karşılığı “terim” olan ıstılâh kelimesi sözlükte, “fesadın zıddı iyi, faydalı, uygun ve doğru olmak” anlamına gelen salaha kökünden türemiştir.³¹¹ İstılâhın terim anlamı ise belirli bir grubun veya meslek sahibinin bir lafzı sözlük manasından çıkararak üzerinde uzlaştıkları başka bir manada kullanmalarıdır.³¹² İstılâhlar bilim dallarının, sanat ve meslek kollarının mensupları arasında anlaşmayı sağlayan kavramlardır.³¹³

Kişi, herhangi bir ilmin terminolojisine tam vakıf olmadan o ilmi tam anlamıyla kavradığını söyleyemez. Zira bir ilim ile ilgili terminolojinin bilinmesi o ilmin bütün yönleriyle bilindiği anlamına gelmektedir. Bu bağlamda Arap dili ile ilgili kuralları Basra ve Kûfe dil ekolleri kurumsallaştırmış ve her biri kendine özgü terminolojik ıstılâhlar geliştirmiştir. Bu iki ekolden sonra yazılan eserler bu ekollerin geliştirdikleri ıstılâhlarını kullanmışlardır.³¹⁴ Bu bakımdan Ebû Hayyân, *el-Mubdi*’de

³⁰⁹ Ebû Hayyân, *el-Mubdi* ‘fi’ t-Tasrîf, s. 209.

³¹⁰ Ebû Hayyân, *el-Mubdi* ‘fi’ t-Tasrîf, s. 242.

³¹¹ el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcu’l-Luğa ve Sihâhu’l-‘Arabiyye*, "صلح", mad; İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, "صلح", mad; Halim Öznurhan, “İstilah”, *DİA*, Ek-1, TDV Yayınları, Ankara, 2020, s. 575.

³¹² ‘Ali b. Muhammed eş-Şerîf el-Curcânî, *et-Ta’rîfât*, Mektebetu Lubnân, Beyrût, 1985, s. 28.

³¹³ Öznurhan, “İstilah”, Ek-1, 575.

³¹⁴ Ahmet Tekin, *İbnu’ş-Şeceri’nin el-Emâlî Adlı Eserinin Sarf Açısından İncelenmesi*, İlâhiyât Yayınları, Ankara, 2019, s. 82.

yer verdiği ıstılahlara değinirken, bu iki ekolün geliştirdikleri ıstılahlar çerçevesinde hareket etmiştir.

Ebû Hayyân, *el-Mubdi* 'de Kûfe dilcilerin kullandıkları ıstılahlar yerine sadece Basralıların geliştirdikleri ıstılahları kullanmayı tercih etmiştir. Örneğın o, Basralılara ait غير منصرف³¹⁹، الزائدة،³¹⁸ حروف، مكان³¹⁷ حرف، اسم³¹⁶ المضارع³¹⁵ gibi ıstılahları kullanmıştır.

2.1.9. Tanımlamaları

Ebû Hayyân, *el-Mubdi* ' adlı eserinde yer alan tasrîf, iştikâk ve idğâm kavramlarının terim olarak tanımlarını yapmıştır. Örneğın o, التصريف kavramını şöyle tanımlamaktadır: *“Tasrîf: Cümle معرفة ذوات الكلم في أنفسها من غير تركيب”*³²³ Müellif, iştikâku'l-ekberi ise şöyle tanımlamaktadır: *“Aynı anlama gelen kelime وهو عقد تقاليب الكلمة على معنى واحد”* *arasındaki türemedir.”*³²⁴ O, iştikâku'l-ısgari da şöyle tanımlamaktadır: *وهو إنشاء فرع* *رفعك اللسان بالحرفين رفعة واحدة”*³²⁵ *“Fer' olan kelimeyi kendisine delalat eden bir asıldan türetmektir.”*³²⁵ Ebû Hayyân, *el-Mubdi* 'te idğâmı da şöyle tanımlamaktadır:

³¹⁵ Ebû Hayyân, *el-Mubdi* ' fi 't-Tasrîf, s. 104-106-172.

³¹⁶ Ebû Hayyân, *el-Mubdi* ' fi 't-Tasrîf, s. 54.

³¹⁷ Ebû Hayyân, *el-Mubdi* ' fi 't-Tasrîf, s. 58-137-181.

³¹⁸ Ebû Hayyân, *el-Mubdi* ' fi 't-Tasrîf, s.51.

³¹⁹ Ebû Hayyân, *el-Mubdi* ' fi 't-Tasrîf, s. 212.

³²⁰ Ebû Hayyân, *el-Mubdi* ' fi 't-Tasrîf, s. 180-181.

³²¹ Ebû Hayyân, *el-Mubdi* ' fi 't-Tasrîf, s. 90-173-182-248.

³²² Ebû Hayyân, *el-Mubdi* ' fi 't-Tasrîf, s. 107-108-109-110-114.

³²³ Ebû Hayyân, *el-Mubdi* ' fi 't-Tasrîf, s. 49.

³²⁴ Ebû Hayyân, *el-Mubdi* ' fi 't-Tasrîf, s. 52.

³²⁵ Ebû Hayyân, *el-Mubdi* ' fi 't-Tasrîf, s. 53.

ووضعك إياه بهما موضعا واحدا
“Dilini iki harfla bir seferde kaldırıp ve bir kerede aynı yere
bırakmandır.”³²⁶

---

³²⁶ Ebû Hayyân, *el-Mubdi‘ fi ‘t-Tasrîf*, s. 245.

2.2. EL-MUBDÎ'İN SARF AÇISINDAN İNCELENMESİ

2.2.1. Mîzân-Mevzûn

Kelimedeki asıl ve ek harfleri tespit edebilmek için, kadim dilcilerden beri mîzân ve mevzûn sistemi kullanılmıştır. Bu yöntemde ف،ع،ل harflerinden oluşan فعل sözcüğü mîzân, bununla karşılaştırılan kelimeler ise mevzûndur. Ebû Hayyân da mîzân ve mevzûn konusunu yoğun bir şekilde ele almıştır. O, bu konuda şöyle der: “Biz asıl harfleri tertibe göre لام، عاين، فاء ile karşılarız. Eğer asıl harfler bu üç harfle tamamlanmazsa, tamamlanabilmesi için lâm harfî tekrarlanır. Kûfelilere göre asıl harfler üçtür. Üç harften fazla olan ise ek harf sayılır. Kisâî'ye göre ise rubâ'ilerde sondan bir önceki harf zattir.”³²⁷ Ebû Hayyân, bazı kelimelerin asıl ve ek harflerini tespit etmek için genellikle على cer harfini ف،ع،ل harflerinden türeyen farklı kelimelerle birlikte kullanarak, o kelimenin veznini tespit etmektedir.³²⁸ O, bazen ³²⁹ bazen على زنة, ³³⁰ bazen de على وزنة sözcüklerini kullanmaktadır.³³¹

2.2.2. Fiiller

Fiil, kelimenin üç kısmından biri olup cümleleri oluşturan temel taşlarından biridir. Fiil, geçmiş, şimdiki ve gelecek zamanı ifade eden bir sözcüktür.³³² Fonksiyonel olarak fiil, cümlenin mûsned ögesini oluşturmaktadır.³³³ Ebû Hayyân da

³²⁷ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 140-141.

³²⁸ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 167-168-169-171-175-177-179-198-201-202-208-220-251.

³²⁹ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 183-189-190.

³³⁰ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 191.

³³¹ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 249.

³³² Sîbeveyh Ebû Bîşr 'Amr b. Osmân b. Kanber, *el-Kitâb*, C. I, thk. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn, Mektebetu'l-Hâncî, Kâhire, 1988, s. 12.

³³³ Muhammed b. 'Abdillah İbn Mâlik et-Tâî el-Ceyyânî Ebû 'Abdillah Cemâluddîn, *Şerhu'l-Kâfiyetu 'ş-Şâfiye*, C. I, thk. 'Abdulmun'im Ahmed Herîdî, Câmi'atu Ummu'l-Kurâ, Mekke, t.y. s. 160.

el-Mubdi 'de fiili geçişlilik geçişsizlik açısından ve yapı açısından ele alıp hakkında bilgi vermektedir.

2.2.2.1. Geçişlilik ve Geçişsizlik Açısından Fiiller

Ebû Hayyân'ın fiillerle ilgili ele aldığı konulardan biri geçişli ve geçişsiz fiiller konusudur. O, fillerin vezinlerinden hareket ederek onların geçişlilik ve geçişsizliğini tespit etmektedir. Müellif, geçişli fiiller için **متعدّ** geçişsiz fiiller için de **لازم** terimi kullanmaktadır. Ebû Hayyân, **فعل** ve **فعل** bâblarının geçişli ve geçişsiz de gelebileceğini **فعل** bâbının da sadece geçişsiz geldiğini aktarmaktadır. O, **فَعَّلَ**, **فَيَعَلُ**, **فَعُولٌ**, **فَعُولٌ** ve **فَعُولٌ** bâblarının geçişli ve geçişsiz **فَعَّلَ** ve **فَعَّلَ** bâblarının da geçişli geldiğini aktarmaktadır. O, **تَفَعَّلَ**, **تَفَعَّلَ**, **تَفَعَّلَ**, **تَفَعَّلَ**, **تَفَعَّلَ** ve **تَفَعَّلَ** bâblarının genel olarak geçişsiz **تَفَعَّلَتْ** bâbının sadece geçişsiz **تَفَاعَلَ** ve **تَفَاعَلَ** bâblarının da geçişli ve geçişsiz geldiğini aktarmaktadır. Müellif, **أَفْعَلُ** bâbının geçişsiz **أَفْعَلُ** babının da Sîbeveyh'e göre geçişsiz İbn Cinnî'ye göre ise geçişli olduğunu demektir. O, **أَفْعَلٌ**, **أَفْعَلٌ** ve **أَفْعَلٌ** bâblarının geçişli ve geçişsiz **أَفْعَلٌ** bâbının da geçişsiz geldiğini belirtmektedir. Müellif, **أَفْعَلٌ** ve **أَفْعَلٌ** bâblarının geçişli ve geçişsiz **أَفْعَلٌ** ve **أَفْعَلٌ** bâblarının geçişsiz **أَفْعُولٌ** ve **أَفْعُولٌ** bâblarının da geçişli ve geçişsiz geldiğini belirtmektedir.³³⁴

2.2.2.2. Yapı Açısından Fiiller

Ebû Hayyân'ın *el-Mubdi* 'de fiillerle ilgili değindiği konulardan biri de onların yapısal özellikleri ile ilgilidir. Müellif, yapısal olarak mâzînin sulâsî mücerredî için

³³⁴ Ebû Hayyân, *el-Mubdi 'fi't-Tasrîf*, s. 108-117.

ظَرْفَ ve عَلِمَ، ضَرْبَ gibi üç tane mevzûn zikretmekte yani mâzînin üç vezni olduğunu belirtmektedir.³³⁵

Ebû Hayyân, mâzîsi فَعْلُ vezninde olan bir fiilin muzâri'i يَفْعُلُ vezninde olması gerektiğini belirtmektedir. O, mâzîsi فِعْلُ vezninde olan bir fiilin ise muzâri'i kurallı يَفْعَلُ vezninde gelmesi gerektiğini fakat kuralsız olarak يَفْعِلُ ve يَفْعُلُ de geldiğini belirtmektedir. O, فَعْلُ vezninde gelen fiilin muzâri'i يَفْعُلُ vezninde geldiğini ancak 'aynu'l-fiili veya lâmu'l-fiili 'illet harflerinde yâ harfi olduğunda ya da fâu'l-fiili vâv olduğunda يَفْعِلُ vezninde geldiğini belirtmektedir. Müellif, فَعْلُ vezninde gelen fiilin 'aynu'l-fiili boğaz harfi olduğunda da Kisâi'ye göre muzâri'i يَفْعُلُ vezninde geldiğini söylemektedir.³³⁶

Müellif, ek olarak vasıl hemzesi veya tâ harfi almış olan muzâri'in, muzâri' tâsî meftûh ve vasl hemzesinin bulunduğu fiilerde sondan önceki hareke meksûr olarak geldiğini belirtmektedir.³³⁷

2.2.2.3. Rubâ'î Fiillere Mülhak Sulâsî Mezîd Fiiller

Ebû Hayyân, فَرْطَسَ fiil vezinlerinin قُلْسَى ve بِيَطِرُ، جَلِبِبُ، حَوْقُلُ، جَوْهَرُ، قُلْنَسُ، يَرْنَأُ، fiiline mülhak، تَمَسْكُنُ ve تَقْلَسَى، تَعْفَرْتُ، تَقْلُنَسُ تَجَلِبِبُ، تَشِيْطُنُ، تَجْوَرُبُ، تَرْهَوْكُ، تَعَاْفَلُ، تَكْرَمُ، fiil vezinlerinin تَدْحَرَجُ fiiline mülhak، اِقْعِنْسِسُ ve اِسْلَنْقَى fiillerinin vezinleri ise اِحْرَنْجِمُ fiiline mülhak olduğunu aktarmaktadır.³³⁸

³³⁵ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 101.

³³⁶ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 104-106.

³³⁷ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 105-106.

³³⁸ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 101-102.

belirtmektedir. Örneğin o, başı sâkin olan bir kelimeyle başlamayı mümkün hale getirilmek için vasıl hemzesi ek olarak geldiğini belirtmektedir.³⁴²

2.2.3.1. Ek Harflerin Geldiği Yerler

Ebû Hayyân, kelimedeki ek olarak gelen اَمَانٌ وَتَسْهِيلٌ harflerinin geldiği yerleri şöyle açıklamıştır:

a-lâm harfi, ذَلِكْ، تَلِكْ، تَالِكْ، أَوْلَالِكْ، هِنَالِكْ، عَبْدَلْ، زَيْدَلْ ve فَحَجَلْ kelimelerinde ek olarak gelmiştir.³⁴³

b-hâ harfi, Ebu'l-Abbâs Sa'leb'e (ö. 291/904) göre sadece harekeyi açıklamak için ek olarak gelmektedir. Fafak sahih olan görüşe göre nadiren de olsa bunun dışında da hâ harfi ek olarak gelebilmektedir. Örneğin هَبَّاعٌ، هَبَّاعٌ ve هَبَّاعٌ kelimelerinde hâ harfi ek olarak gelmektedir.³⁴⁴

c-sîn harfi اِسْتَفْعَلْ ve muzâri', ism-i fâil, ism-i mef'ûl, masdar gibi türevlerinde ile vakıf halinde müennes kâfindan sonra ek olarak gelmektedir.³⁴⁵

d-hemze, kelimenin başında gelmezse asli harftir. Ancak شَأْمَلٌ، شَمَّالٌ، جُرَائِضٌ kelimelerinde hemze başta olmamasına rağmen ek olarak gelmiştir.³⁴⁶

e-mîm harfi, kelimenin başında gelmezse asli harftir. Ancak bu harf دَلَامِصٌ kelimelerinde ve شَجَعَمٌ ve سُنْهُمٌ، زُرْقُمٌ فُسْحَمٌ، حُلْكُمٌ، ضِرْزِمٌ، دَرْدِمٌ، دَلْقِمٌ، دَفْعِمٌ، خِضْرِمٌ، خَدْمٌ، شَدَقْمٌ zamirin tesniyelerinde ile müzekker çoğulunda ek olarak gelmektedir.³⁴⁷

³⁴² Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 118-119.

³⁴³ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 120.

³⁴⁴ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 122.

³⁴⁵ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 123.

³⁴⁶ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 124-125.

f-nûn harfi, infi‘âl ve türevlerinde, müzekker tesniyesinde ve müzekkerin sağlam çoğulunda, muzâri‘ harfi olarak, emsile-i hamsede (يفعلان، تفعلاون، يفعلون، تفعلون) raf‘ alameti için ve tekid için kıyâsî olarak ek harf şeklinde gelir. فَنَعَّاس، فِرْنَانَس، تَفْعَلِين (تفعلين) ve عَنَّتْرِيس، فَنَفْعَر، عَنَّبَس نَزْجَس، kelimelerinde ise nûn harfi semâ‘î olarak ek gelmiştir.³⁴⁸

g-tâ harfi, mutâva‘a için, tefâ‘ul, ifti‘âl ve istif‘âl bâblarında، انت ve türevlerinde ve müenneslik için kıyâsî olarak ek harf şeklinde gelir. تَأَلَب، تَدْرَأ، تَرْتَب، تَعَضُوض ve تَجْفَاف kelimelerinde ise semâ‘î olarak ek harf şeklinde gelmiştir.³⁴⁹

h-elif harfi ما ve ل benzerleri dışında vâv veya yâ harfinden dönüşmektedir. Elif, yâ ve vâv harfi ile beraber iki harf veya iki asil harf ve dışındaki harfler ek ise veya başında hemze, mîm ya da elifle beraber beş harfli kelime olup üçüncü harfi sâkin bir nûn ise o zaman elif harfi asli harften dönüşmüştür.³⁵⁰

2.2.4. İsim

Arap gramerinin üç öğelerinden (isim, fiil, harf) biri olan isim, cümle içerisinde mûsned ve mûsnedün ileyh işlevini görebilmektedir. Dolayısıyla bir cümle iki isimden oluşabilmektedir.³⁵¹ İsim, cümle içerisindeki işlevi açısından, mu‘rablik mebnîlik açısından, yapı açısından ve munsarîf gayri munsarîf olması açısından gibi birçok açıdan taksime tabi tutulmaktadır. Ancak Ebû Hayyân, *el-Mubdi‘* sarf ile ilgili bir eser olduğu için o, isimleri sadece yapı açısından inceleme konusu etmiştir.

³⁴⁷ Ebû Hayyân, *el-Mubdi‘ fi‘t-Tasrîf*, s. 126-127.

³⁴⁸ Ebû Hayyân, *el-Mubdi‘ fi‘t-Tasrîf*, s. 130-133.

³⁴⁹ Ebû Hayyân, *el-Mubdi‘ fi‘t-Tasrîf*, s. 134-135.

³⁵⁰ Ebû Hayyân, *el-Mubdi‘ fi‘t-Tasrîf*, s. 136.

³⁵¹ İbn Mâlik et-Tâî, *Şerhu‘l-Kâfiyetu‘ş-Şâfiye*, I, 160.

2.2.5. Sulâsî İsimler

Ebû Hayyân, mu‘rab bir ismin en az üç harf üzere geldiğini belirtmektedir. O, sulâsî isimlerin on iki vezni olduğunu ancak damme harekesinden esreye veya esre harekesinden dammeye geçiş yapmak dile ağır geldiğinden dolayı فُعْلٌ ve فُعْلٌ vezinlerine önem verilmeyip bu vezinde gelen دُبْلٌ ve رُبٌّ ise isim vezinleri olduğuna dair kesin bir delil olmadığından dolayı sulâsî isimlerin on vezini olduğunu belirtmiş ve Ebû Hayyân *el-Mubdi*’te bu on vezine değinmemiştir.³⁵² Diğer bazı gramer kaynaklarında hem isim hem de sıfat için gelebilecek olan on tane vezin için فُعْلٌ، فُعْلٌ، فُعْلٌ، فُعْلٌ ve فُعْلٌ vezinleri aktarılmıştır.³⁵³

2.2.5.1. Bir Harf İlaveli Sulâsî Mezîd Ruba‘î İsimler

Ebû Hayyân, bir harf ilave olarak almış olan ismin ilave harfi fâu’l-fiilden önce veya sonra, ‘aynu’l-fiilden sonra ya da lâmu’l-fiilden sonra geldiğini belirtmektedir.³⁵⁴

Müellif, bir harf ilaveli sulâsî mezîd isimlerdeki ek harfin ilave edildiği yerleri şöyle aktarmaktadır:

a- أَكْلَبٌ، أَكْلَبٌ، أَكْلَبٌ، أَكْلَبٌ ve أَكْلَبٌ sözcükleri ismin fâu’l-fiilden önce ek harf aldığı vezinler için örnek iken تَحْلَبَةٌ ve تَحْلَبَةٌ sözcükleri sıfatın fâu’l-fiilden önce ek harf aldığı vezinleri için örnek teşkil eder تَحْلَبٌ، مَقْنَعٌ، مَسْجِدٌ، مَنَكِبٌ، مَنَبْرٌ

³⁵² Ebû Hayyân, *el-Mubdi ‘fi’ t-Tasrîf*, s. 55.

³⁵³ Ebû Bekr ‘Abdulkâhir b. ‘Abdirrahman b. Muhammed el-Fârisiyî’l-Asli el-Curcânî ed-Dâr, *el-Miftâh fi’s-Sarf*, thk. ‘Ali Tefîk el-Hamed, Muessesetu’r-Risâle, Beyrût, 1987, s. 30-32; ‘Ali b. Mumin en-Nahevî el-Hadramî el-İşbilî el-Ma‘rûf bi İbn ‘Uşfûr, *el-Mumti ‘fi’ t-Tasrîf*, thk. Ahmed ‘İzzu‘inâye ve ‘Ali Muhammed Mustafâ, Dâru İhyâi’l-Turâsi’l-‘Arabî, Beyrût, 2011, s. 30-32.

³⁵⁴ Ebû Hayyân, *el-Mubdi ‘fi’ t-Tasrîf*, s. 58-63.

مُكْرَمٌ، مَطْعَنٌ، مَصْحَفٌ، أَفْكَالٌ ve أَسْوَدٌ، مَطْعَنٌ، مَصْحَفٌ، مُكْرَمٌ، önce ek harf aldığı vezinleri için örnek teşkil etmektedir.³⁵⁵

b- شَأْمَلٌ ve خَاتَمٌ، شَأْمَلٌ sözcükleri ismin fâul-fiilden sonra ek harf aldığı vezinler için örnek iken عِنْبَسٌ ve حَيْفَسٌ sözcükleri ise sıfatın fâul-fiilden sonra ek harf aldığı vezinleri için örnek teşkil etmektedir.³⁵⁶

c- شَمَّالٌ ve عَلِيْبٌ، خِرْوَعٌ، سُدُوسٌ sözcükleri ismin ‘aynu’l-fiilden sonra ek harf aldığı vezinler için örnek iken رَمِدٌ ve عُرْنَدٌ sözcükleri sıfatın ‘aynu’l-fiilden sonra ek harf aldığı vezinleri için örnek teşkil eder غَرَابٌ، ضَنَّاكٌ، حَمَارٌ، شَجَاعٌ sözcükleri ise hem ismin hem de sıfatın ‘aynu’l-fiilden sonra ek harf aldığı vezinleri için örnek teşkil etmektedir.³⁵⁷

d- أَرْبَى ve بُحْمَاءٌ، أَرْبَى sözcükleri ismin lâmu’l-fiilden sonra ek harf aldığı vezinler için örnek iken رَعَشَنٌ، دِلْقَمٌ ve شَدَقَمٌ sözcükleri sıfatın lâmu’l-fiilden sonra ek harf aldığı vezinleri için örnek teşkil eder حَلْبَاءٌ ve مَعْرَى sözcükleri ise hem ismin hem de sıfatın lâmu’l-fiilden sonra ek harf aldığı vezinleri için örnek teşkil etmektedir.³⁵⁸

2.2.5.2. İki Harf İlaveli Sulâsî Mezîd Humâsî İsimler

Ebû Hayyân, iki harfî ilaveli sulâsî mezîd isimlerdeki ek harfin ilave edildiği yerleri şöyle aktarmaktadır:

³⁵⁵ Ebû Hayyân, *el-Mubdi‘ fi’t-Tasrîf*, s. 58-60.

³⁵⁶ Ebû Hayyân, *el-Mubdi‘ fi’t-Tasrîf*, s. 60.

³⁵⁷ Ebû Hayyân, *el-Mubdi‘ fi’t-Tasrîf*, s. 61-62.

³⁵⁸ Ebû Hayyân, *el-Mubdi‘ fi’t-Tasrîf*, s. 63-64.

de sıfatın ‘aynu’l-fiilden sonra iki ek harf aldığı vezinleri için örnek teşkil etmektedir.³⁶⁷

ج- عِلْبَاءٌ، جَنْفَاءٌ، سِيرَاءٌ، ضِبْعَانٌ، طَرْبَانٌ، سُبْعَانٌ، سُلْطَانٌ، عَرَضْنَى، هَرْتَوَى، زَيْتُونٌ، خَلْبُوتٌ، غِسْلِينَ -ج-
عِلْبَاءٌ، جَنْفَاءٌ، سِيرَاءٌ، ضِبْعَانٌ، طَرْبَانٌ، سُبْعَانٌ، سُلْطَانٌ، عَرَضْنَى، هَرْتَوَى، زَيْتُونٌ، خَلْبُوتٌ، غِسْلِينَ -ج-
عِلْبَاءٌ، جَنْفَاءٌ، سِيرَاءٌ، ضِبْعَانٌ، طَرْبَانٌ، سُبْعَانٌ، سُلْطَانٌ، عَرَضْنَى، هَرْتَوَى، زَيْتُونٌ، خَلْبُوتٌ، غِسْلِينَ -ج-
عِلْبَاءٌ، جَنْفَاءٌ، سِيرَاءٌ، ضِبْعَانٌ، طَرْبَانٌ، سُبْعَانٌ، سُلْطَانٌ، عَرَضْنَى، هَرْتَوَى، زَيْتُونٌ، خَلْبُوتٌ، غِسْلِينَ -ج-
عِلْبَاءٌ، جَنْفَاءٌ، سِيرَاءٌ، ضِبْعَانٌ، طَرْبَانٌ، سُبْعَانٌ، سُلْطَانٌ، عَرَضْنَى، هَرْتَوَى، زَيْتُونٌ، خَلْبُوتٌ، غِسْلِينَ -ج-
عِلْبَاءٌ، جَنْفَاءٌ، سِيرَاءٌ، ضِبْعَانٌ، طَرْبَانٌ، سُبْعَانٌ، سُلْطَانٌ، عَرَضْنَى، هَرْتَوَى، زَيْتُونٌ، خَلْبُوتٌ، غِسْلِينَ -ج-
عِلْبَاءٌ، جَنْفَاءٌ، سِيرَاءٌ، ضِبْعَانٌ، طَرْبَانٌ، سُبْعَانٌ، سُلْطَانٌ، عَرَضْنَى، هَرْتَوَى، زَيْتُونٌ، خَلْبُوتٌ، غِسْلِينَ -ج-
عِلْبَاءٌ، جَنْفَاءٌ، سِيرَاءٌ، ضِبْعَانٌ، طَرْبَانٌ، سُبْعَانٌ، سُلْطَانٌ، عَرَضْنَى، هَرْتَوَى، زَيْتُونٌ، خَلْبُوتٌ، غِسْلِينَ -ج-
عِلْبَاءٌ، جَنْفَاءٌ، سِيرَاءٌ، ضِبْعَانٌ، طَرْبَانٌ، سُبْعَانٌ، سُلْطَانٌ، عَرَضْنَى، هَرْتَوَى، زَيْتُونٌ، خَلْبُوتٌ، غِسْلِينَ -ج-
عِلْبَاءٌ، جَنْفَاءٌ، سِيرَاءٌ، ضِبْعَانٌ، طَرْبَانٌ، سُبْعَانٌ، سُلْطَانٌ، عَرَضْنَى، هَرْتَوَى، زَيْتُونٌ، خَلْبُوتٌ، غِسْلِينَ -ج-

2.2.5.3. Üç Harf İlaveli Sulâsî Mezîd Sudâsî İsimler

Ebû Hayyân, üç harf ilaveli sulâsî mezîd isimleri şöyle aktarmaktadır:

a- اِهْجِرَى، تَمَائِلٌ، بَادُوِيٌّ sözcükleri ismin ayrı yerlerde üç ek harf aldığı vezinler için örnek iken مَرْعَرَى ve مَكْوَرٌ sözcükleri sıfatın ayrı yerlerde üç ek harf aldığı vezinler için örnek teşkil eder مَكَارِمٌ، أَسَالِيْبٌ ve يَرَابِيْعٌ، يَخَاضِيْرٌ، مَفَاتِيْحٌ sözcükleri ise hem isim hem de sıfatın ayrı yerlerde üç ek harf aldığı vezinleri için örnek teşkil etmektedir.³⁶⁹

b- كُدْبُدْبٌ sözcüğünde sıfatın fâu’l-fiilden sonra üç ek harf aldığı vezin için örnek teşkil etmektedir.³⁷⁰

c- كَرَائِيْسٌ ve فِرْنَدَادٌ sözcüklerinde ismin ‘aynu’l-fiilden sonra üç ek harf aldığı vezinler için örnek iken بَهَائِلٌ ve ظَنَائِيْبٌ sözcükleri hem isim hem de sıfatın ‘aynu’l-fiilden sonra üç ek harf aldığı vezinleri için örnek teşkil etmektedir.³⁷¹

³⁶⁷ Ebû Hayyân, *el-Mubdi‘ fi’t-Tasrîf*, s. 76-77.

³⁶⁸ Ebû Hayyân, *el-Mubdi‘ fi’t-Tasrîf*, s. 79-81.

³⁶⁹ Ebû Hayyân, *el-Mubdi‘ fi’t-Tasrîf*, s. 81-83.

³⁷⁰ Ebû Hayyân, *el-Mubdi‘ fi’t-Tasrîf*, s. 83.

d- تُرْجَمَانُ، عُنْطُونُ ve بُرْحَايَا sözcükleri ismin lâmu'l-fiilden sonra üç ek harf aldığı vezinler için örnek iken جَرِيَاءٌ، كَبْرِيَاءٌ، حَرِيَانٌ، صَلِيَانٌ sözcükleri ise hem isim hem de sıfatın lâmu'l-fiilden sonra üç ek harf aldığı vezinleri için örnek teşkil etmektedir.³⁷²

2.2.5.4. Dört Harf İlaveli Sulâsî Mezîd Subâ'î İsimler

Ebû Hayyân, üç harf ilaveli sulâsî mezîd isimleri şöyle aktarmaktadır:

عَاشِرَاءٌ، اِشْهِيَابٌ ve دُخْيَالَاءٌ sözcükleri ismin dört ek harf aldığı vezinler için örnek iken كُدْبُدْبَانٌ sözcüğü ise sıfatın dört ek harf aldığı vezni için örnek teşkil etmektedir.³⁷³

2.2.6. Rubâ'î İsimler

Müellif, rubâ'î mucerred isimleri şöyle aktarmaktadır:

هَزْبٌ ve فَطْحٌ، جَعْفَرٌ، سَلْهَبٌ، زَبْرَجٌ، زَهْقٌ، بُرْتُنٌ، جُرْشَعٌ، دِرْهَمٌ، هِجْرَعٌ، طَحْرَبَةٌ ve فَعِلٌّ sözcükleri isim ve sıfatın rubâ'î mucerred vezinleri için örnek teşkil etmektedir. فَعِلٌّ vezninde sadece isim gelirken kural dışı olarak da زُبْرٌ gelmektedir.³⁷⁴

2.2.6.1. Bir Harf İlaveli Rubâ'î Mezîd Humâsî İsimler

Ebû Hayyân, bir harf ilaveli rubâ'î mezîd isimlerdeki ek harfin ilave edildiği yerleri şöyle aktarmaktadır:

³⁷¹ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 84.

³⁷² Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 84.

³⁷³ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 90.

³⁷⁴ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 56.

a- مدحج ve مدحج sözcükleri ism-i fâil ve ism-i mef'ûlun fâu'l-fiilden önce ek harf aldığı vezin için örnek teşkil etmektedir.³⁷⁵

b- كَهْبُلٌ ve دُودِمَسٌ sözcükleri ismin fâu'l-fiilden sonra ek harf aldığı vezinler için örnek iken عَلَكْدٌ ve شَمْحَرٌ sözcükleri sıfatın fâu'l-fiilden sonra ek harf aldığı vezinler için örnek teşkil eder حُبَعْنَةٌ ve فُنْفَحْرٌ kelimeleri ise hem isim hem de sıfatın vezni için örnek teşkil etmektedir.³⁷⁶

c- صُعْرٌ ve قَرْنُفُلٌ kelimeleri ismin 'aynu'l-fiilden sonra ek harf aldığı vezinler için örnek iken سَمِيدَعٌ kelimesi sıfatın 'aynu'l-fiilden sonra ek harf aldığı vezin için örnek teşkil eder عَدَيْسٌ ve جَحْنَفَلٌ حَزْبَلٌ، جُخَادِبٌ، عُدَاوِرٌ، حَبَارِجٌ، قَرَاشِبٌ، فَدُوْكَسٌ، سَرُوْمَطٌ، شَفْلَحٌ kelimeleri ise hem isim hem de sıfatın 'aynu'l-fiilden sonra ek harf aldığı vezinleri için örnek teşkil etmektedir.³⁷⁷

d- قُرْطَاسٌ ve فِطُّوسٌ sözcükleri ismin birinci lâmu'l-fiilden sonra ek harf aldığı vezinler için örnek iken سَبَهْلَلٌ ve عُرْنَيْقٌ، كَنْهَوْرٌ، سَبَهْلَلٌ sözcükleri sıfatın birinci lâmu'l-fiilden sonra ek harf aldığı vezinler için örnek teşkil eder قِنْدِيلٌ، شَنْطِيرٌ، زُنْبُورٌ ve

³⁷⁵ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 90-91.

³⁷⁶ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 91.

³⁷⁷ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 91-92.

2.2.8. İ‘lâl

İ‘lâl kelimesi, sözlükte “*hastalanmak*” anlamına gelmektedir.³⁸⁵ Sarf ilminin mihenk taşlarından olan i‘lâl kelimesinin terim anlamı ise kelimenin telaffuzunu kolaylaştırmak için ‘illet harfleri arasında ortaya çıkan değişim, dönüşüm ve düşme işlemidir. Değişim, يَصُونُ fiilindeki vâv harfinin harekesinin bir önceki harfe aktarılıp kelimenin يَصُونُ şeklini almasıyla oluşmaktadır. Dönüşüm, عَجُوزٌ kelimesindeki vâv harfinin çoğulluk esnasında hemzeye dönüşüp kelimenin عَجَائِرٌ şeklini alması şeklinde gerçekleşmektedir. Düşme ise يُوْعِدُ fiilinde fâu’l-fiilin düşüp fiilin يُعِدُّ şeklini almasıyla gerçekleşmektedir. Dolayısıyla i‘lâl, harekelinin atılmasıyla, dönüşmesiyle veya düşmesiyle meydana gelen değişikliklerin tamamını ifade etmektedir.³⁸⁶

Ebû Hayyân, *el-Mubdi*‘sinde sarf ilminin önemli konularından biri olan söz konusu bu değişikliğe uğrayan sözcüklere değinirken geniş bir yer vermiştir. Müellif, فَعَلَ vezninde gelen fiilin fâu’l-fiili vâv olduğunda mutlak olarak muzâri‘de düşer derken فَعَلَ vezninde olursa da muzâri‘de sabit kalır. O, fâu’l fiilin yâ olduğunda ise sâkin olup dammeden sonra gelmiş ise vâv harfine dönüştüğünü söylemektedir. Müellif, فَعَلَ ve فَعِلَ vezninde gelen fiilin ‘aynu’l-fiili vâv veya yâ harfiyse elife dönüştüğünü söylemektedir.³⁸⁷ O, فَعَلَ ve فَعِلَ vezninde gelen mu‘tallu’l-lâm fiilinin lâmu’l-fiili vâv veya yâ harfinin ikisinden biri gelebileceğini derken فَعَلَ veznindeyse lâmu’l-fiili sadece vâv gelebileceğini söylemektedir.³⁸⁸

³⁸⁵ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, "علل", mad; el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcu’l-Luğa ve Sihâhu’l-‘Arabiyye*, "علل", mad.

³⁸⁶ es-Serrâc, *el-Lubâb fi Kavâ’idi’l-Luğa ve Âlâti’l-Edebi’n-Nahvi ve’s-Sarfi ve’l-Belâge ve’l-‘Arûdi ve’l-Luğa ve’l-Mesel*, s. 128.

³⁸⁷ Ebû Hayyân, *el-Mubdi’ fi’t-Tasrîf*, s. 167-171.

³⁸⁸ Ebû Hayyân, *el-Mubdi’ fi’t-Tasrîf*, s. 197.

2.2.8.1. İ'lâl ve İ'lâl 'İlletlerinde Dilcilerin İhtilafı

Ebû Hayyân, i'lâl hakkında bilgiyi aktarırken ayrıca bu olgunun içinde gerçekleştiği kelimedeki değişiklik ve 'illeti üzerinde dilcilerin tartışmalarına da yer vermektedir. Ebû Hayyân, sulâsî mucerred ecvef fillerin ism-i mef'ûllerinde düşen harfin 'illet harfi mi yoksa mef'ûlun vâvı mı olduğu konusundaki dilcilerin görüşlerine yer vermektedir. Müellif, مفعول vezninde gelen mu'tallu'l-'aynın i'lâlının Sîbeveyh ve Halîl b. Ahmed'e göre şöyle olduğunu aktarmaktadır: 'Aynın harekesi kendinden önceki sâkin harfe aktarılır ve biri mef'ûlun vâvı öbürü de 'aynu'l-fiil vâvı olmak üzere iki sâkin harf yan yana gelir ve mef'ûlun vâvı iltikai sâkineynden dolayı düşer. Yâîlerde ise bu işleme ek olarak 'aynu'l-fiilden önceki damme, kesreye dönüşür. Ebû Hayyân, مفعول vezninde gelen mu'tallu'l-'aynın i'lâlının Ahfeş'e göre ise şöyle olduğunu aktarmaktadır: Vâvîlerde 'aynu'l-fiilin dammesi fâu'l-fiile aktarılır iltikai sâkineynden dolayı 'aynu'l-fiil düşer. Yâîlerde ise 'aynu'l-fiil olan yâ harfinin dammesi fâu'l-fiile aktarılır sonra damme kesreye dönüşür ve yâ harfi ile mef'ûlun vâvı arasında iltikai sâkinenyn meydana geldiğinden dolayı yâ harfi düştükten sonra mef'ûlun vâvı kesreden sonra sâkin olduğundan dolayı yâ harfine dönüşmektedir. Müellif, Muberrred'e göre مفعول vezninde gelen vâvîlerde i'lâl yapılmadan da câiz olduğunu aktarmaktadır.³⁸⁹

2.2.8.2. Sulâsî Mucerred Ecvef İsm-i Mef'ûllerin Okuyuşunda Lehçelerin İhtilafı

Ebû Hayyân, *el-Mubdi*'de i'lâl olgusu ile ilgili farklı lehçelerden sadece Temîm kabilesinin lehçesine değinmektedir. Müellif, Temîm kabilesinin lehçesine göre مفعول vezninde gelen mu'tallu'l-'aynın 'aynu'l-fiili i'llet harflerinden yâ harfi olarak geldiğinde i'lâl yapılmadan da câiz olduğunu aktarmaktadır.³⁹⁰

³⁸⁹ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 175-177.

³⁹⁰ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 177.

2.2.8.3. ‘İllet Harfleriyle İlgili Kurallar

Ebû Hayyân, ‘illet harfleri olan yâ, vâv ve elif harfleri hakkında teknik boyutuyla ilgili bilgiler vermekte ve bu harflerin değişim, dönüşümüyle ilgili kurallar zikretmektedir.³⁹¹

Ebû Hayyânın, ‘illet harfleriyle ilgili aktardığı bazı kurallar şunlardır:

a- yâ harfi, sâkin olup ve sâkin ‘illet harfinden sonra geldiğı zaman yâdan önceki ‘illet harfi hafz olmaktadır. Örneğın مُصْطَفَيْنِ’nın tesniyesi مُصْطَفَيْنِ de yâdan önceki elif hafz olmuştur. Ancak yâ harfi tesnîye alamati ise o zaman yâdan önceki sâkin harfe hareke verilip yâ harfine dönüşmektedir. Örneğın مُصْطَفَيْنِ de nasb ve hafz hallerinde elif yâ harfine dönüşmektedir. Yâ harfi sâkin olup ve sâkin sahîh harften sonra gelirse sahîh harf kesre ile harekelenir ve yâ harfi sabit kalmaktadır. Örneğın فَدُ sözcüğünün sonuna yâ harfi gelip فَدِي olup sonundaki sahîh harf olan dâl kesre alıp yâ harfide sabit kalmaktadır. Yâ harfi sâkin olup bir önceki harf meksûr olduğunda yâ olduğu gibi kalmaktadır. Örneğın فَضِيْبِ sözcüğünde yâ harfinden önceki harf meksûr olduğu için yâ harfi sabit kalmaktadır. Yâ harfi sâkin olup bir önceki harf madmûm olduğunda ya, vâv harfine dönüşmektedir. Örneğın يَيْطَرُ nin meçhûlü olan بُوَطْرُ de yâ harfi sâkin olup ve önceki hareke damme olduğundan dolayı yâ harfi vâva dönüşmektedir.³⁹²

b- yâ harfi harekeli olup başta gelirse değişmemektedir. Örneğın يَرْكَبُ gibi fiilin muzâri’in başında gelen yâ harfleri sabit kalmaktadır. Yâ harfi sonda eliften sonra gelirse hemzeye dönüşmektedir. Örneğın دِرْحَائِيٍّ de yâ harfi eliften sonra kelimenin sonunda geldiğı için hemzeye dönüşmektedir. Yâ, sonda meksûr bir

³⁹¹ Curcânî, *et-Ta’rîfât*, s. 32.

³⁹² Ebû Hayyân, *el-Mubdi’ fi’t-Tasrîf*, s. 229-230.

harften sonra gelirse olduğu gibi kalırken; sonda meftûh bir harften sonra gelirse yâ elife dönüşmektedir. Örneğin عَلَّقِي sözcüğünde yâ harekeli ondan önceki hareke de fethe olduğu için elife dönüşmektedir. Eğer yâ harfi sonda madmûm bir harften sonra gelirse o damme kesreye dönüştürülüp yâ olduğu gibi kalmaktadır. Örneğin تَقَلَّسِ aslı تَقَلَّسِي olup yâ harfi dammeden sonra gelmiş ve zamme kesreye dönüşmektedir.³⁹³

c- yâ harfi, iki sâkin harf arasına geldiğinde değişmezken iki harekeli harf arasına geldiğinde de nadiren -idgâm haricinde- olduğu gibi kalmaktadır. Örneğin قَيُّومٌ aslı قَيُّومِ iken birinci yâ iki harekeli harf arasına geldiği için dağm olmaktadır. Yâ harfi, harekeli ve sâkin harf arasına geldiğinde değişmeyip olduğu gibi kalmaktadır. Örneğin حَدِيمٌ sözcüğündeki gibi yâ harfi sâkin ve harekeli harf arasına geldiği için yâ sabit kalmaktadır. Ancak sâkin harf çoğulun elifi ise o zaman yâ hemzeye dönüşmektedir. Örneğin صَحِيفَةٌ çoğulu صَحَائِفٌ aslı صَحَائِفِ iken yâ harfi çoğul elifinden sonra geldiğinden dolayı hemzeye dönüşmektedir.³⁹⁴

d- vâv, sâkin olduğunda çoğul için gelen elif dışında her zaman vâvdan önce gelen harf harekeli olması gerekmektedir. Ancak sâkin vâvdan önce çoğul için elif geldiğinde de vâv hemzeye dönüşmektedir. Örneğin عَجَائِزٌ aslı عَجَاوِزٌ olup vâv harfi çoğul eliften sonra geldiğinden dolayı hemzeye dönüşmektedir. Sâkin vâvdan önce gelen harf meftûh ise vâv değişime uğramamaktadır. Örneğin حَوْفَلٌ gibi vâvdan önceki hareke fethe olduğu için vâv herhangi bir harfe dönüşmemektedir. Ancak bazen vâv harfinden önce gelen hareke fethe de olsada vâv, vâva bedel olan yâ harfine dağm olmak için yâ harfine dönüşmektedir. Örneğin مُصْطَفَوْنَ sözcüğü mütekellim yâsına izâfet olduğunda مُصْطَفَايَ olup çoğul vâvı yâ harfine dönüşüp dağm

³⁹³ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 230-231.

³⁹⁴ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 232.

olmaktadır. Vâvdan önce kesre gelirse ve vâv çoğulun zamîri değilse vâv yâ harfine dönüşmektedir. Örneğin بِمَالِئِ aslı بِمَالِئِ olup vâvdan önceki hareke kesre olduğu için ve vâv çoğulun alameti olmadığından dolayı yâ harfine dönüşmektedir. Eğer vâv çoğulun zamîri ise o zaman kesre dammeye dönüşür ve vâv olduğu gibi kalmaktadır. Örneğin يَفْضُونَ aslı يَفْضُونَ olup yâ harfi üzerine damme ağır geldiğinden dolayı hazf edilir ve iltikai sakineynden dolayı yâ harfi düşmektedir.³⁹⁵

e- vâv, harekeli ve sonda gelirse ondan önceki harfte sâkin ise vâv değişmeden olduğu gibi kalmaktadır. Örneğin حَنْطًا sözcüğünde vâvdan önce gelen harf sâkin olduğundan vâv değişmemektedir. Harekeli vâvdan önce gelen harf meksûr ise vâv yâ harfine dönüşmektedir. Örneğin فَلَنْسِيَّةً sözcüğünün tasğiri فَلَنْسِيَّةً de vâv yâ harfine dönüşmektedir. Harekeli vâvdan önce gelen hareke damme ise vâv yâ harfine dönüşmektedir. Örneğin فَمَحْدُوَّةً nün tarhîmi olan يَا فَمَحْدُوَّةً da vâv yâ harfine dönüşmektedir. Ancak vâvdan sonra tenis tâsı gelirse ya da vâv harfi çoğulun alameti veya zamîri ise o zaman vâv değişmeden kalmaktadır. Örneğin زَيْدُونَ gibi.³⁹⁶

f- vâv harfi, iki sâkin harf arasına veya biri harekeli diğeri sâkin olan iki harf arasına geldiğinde değişmeyip olduğu gibi kalmaktadır. جَهْوَرٌ örneğinde olduğu gibi.³⁹⁷

g- elif, her zaman sâkin gelip eğer başka bir sâkinle beraber gelirse hazf olmaktadır. Elif, tesnîye elifi ile beraber gelirse mutlak olarak yâ harfine dönüşmektedir. Ancak kûfîlere göre kelime dört harften fazla ise o zaman tesnîyelerde elif hazf olmaktadır. ضَبَّعْطَرِي ve قَبَّعْطَرِي sözcüklerinin tesnîyelerinde şaz olarak elif hazf olmuştur. Dört harfli kelimelerde sâkin olarak gelen birinci harf

³⁹⁵ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 233-234.

³⁹⁶ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 235.

³⁹⁷ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 235.

nisbet yâsı ise o zaman elifi vâva dönüştürülmesi veya hazf edilmesi câizdir. Dört harften fazla gelen kelimelerdeyse elifin hazfi zorunludur. Eliften önceki hareke fetha ise elif olduğu gibi kalmaktadır. Ancak elif sonda gelirse o zaman elifin yâ, vâv veya hemzeye dönüştürmek câizdir. Eliften önce damme gelirse o zaman vâva dönüşmektedir. Ondan önce gelen hareke kesre ise yâ harfine dönüşmektedir.³⁹⁸

2.2.9. Mu'tellu'l-Fâ

Ebû Hayyân, mazisi فَعَلَ vezninde gelen ve 'illet harfî vâv olan mu'tellu'l-fâ fiilinin muzâri'i يَفْعَلُ vezninde olması durumunda 'illet harfinin muzâri'te düşeceğini belirtmektedir. Örneğin يَوْعِدُ aslı يَوْعِدُ iken vâv harfî kesre ve yâ harfî arasına geldiği içim düşmüş ancak meçhul muzâri'te düşmemektedir. O, masdarı فَعْلَةٌ vezninde geldiğinde vâv harfî düşer فَعَلَ vezninde ise düşmediğini belirtmektedir.³⁹⁹

Müellif, mazisi فَعَلَ vezninde olup 'illet harfî vâv olan mu'tellu'l-fâ fiilinin muzâri'i يَفْعَلُ vezninde geldiğinde 'illet harfinin düşmeyeceğini belirtmektedir. O, bazılarına göre يَفْعَلُ vezninde gelen muzâri'in vâv harfinin elife bazılarına göre ise yâ harfine dönüştüğünü belirtmektedir. O, kural dışı olarak فَعَلَ nin muzâri'i يَفْعَلُ geldiğini ve 'illet harfî olan vâvın düştüğünü belirtmektedir. Örneğin يَرِثُ fiilinde vâv harfî düşmüştür.⁴⁰⁰

³⁹⁸ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 236-238.

³⁹⁹ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 167-168.

⁴⁰⁰ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 168-169.

Ebû Hayyân, mazisi فَعْلُ vezninde gelen mu'tellu'l-fâ fiilinin muzâri'inde 'illet harfî olan vâvın düşmediğini belirtmektedir. Örneğin وَطُوْ fiilinin muzâri' olan يُوْطُوْ de 'illet harfî olan vâv harfî düşmemiştir.⁴⁰¹

Müellif, mu'tellu'l-fânın 'illet harfî yâ olduğu vakit ve dammeden sonra sâkin ise vâv harfine ve اِفْتَعَلَ bâbında ise fetheden sonra elife dönüştüğünü belirtmektedir. Örneğin مَوْقِنٌ aslı مُبَيِّنٌ iken yâ harfî sâkin ondan önceki hareke damme olduğundan dolayı vâva dönüşmektedir. يَأْتِسُّ aslı يَبِيِّنُّ iken yâ fetheden sonra sâkin gelip elife dönüşmektedir.⁴⁰²

2.2.10. Mu'tellu'l-'Ayn

Ebû Hayyân, فَعْلُ ve فَعَلَ vezninde gelen sulâsî fiillerde 'aynu'l-fiilin 'illet harflerinden vâv veya yâ harfî olup fiilin açık bir isme veya gaip zamîre isnat edilmesi durumunda 'aynu'l-fiilin elife dönüştüğünü ifade etmektedir. O, mazisi فَعْلُ vezninde gelen mu'tellu'l-'ayn olan fiilin muzâri'inin يَفْعُلُ vezninde, فَعَلَ nin muzâri'i de يَفْعَلُ vezninde geldiğini belirtmektedir.⁴⁰³ Yani elife dönüşüm olmayıp hareke aktarımı olmaktadır.

Müellif, sulâsî ecveflerin ism-i fâillerindeki 'illet harfinin ism-i fâilin elifinden sonra geldiği için hemzeye dönüştüğünü ifade etmektedir. O, فَعْلُ vezninde gelen mu'tellu'l-'aynin ism-i fâilî فَعِيلُ vezninde geldiğini فَعِلُ vezninde gelenin ise

⁴⁰¹ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 170.

⁴⁰² Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 170.

⁴⁰³ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 172.

‘illet harfi hemzeye dönüşüp فاعِل veya ism-i fail فَعِلْ vezninde gelip ‘illet harfi elife dönüştüğünü aktarmaktadır.⁴⁰⁴

Ebû Hayyân, mu‘tellu’l-‘ayn fiili mazî meçhul olduğunda vâv ve yâ harfine kesre ağır gelip bazılarına göre hareke hazf olup vâv sâkin kalır yâ harfi ise dammeden sonra sâkin olup vâv harfine dönüştüğünü ifade etmektedir. Örneğin o, نُوعِ aslı فُؤْل iken vâv üzerine damme ağır geldiği için hazf olduğunu بُوعِ'nin aslı ise يُوعِ olup yâ harfine kesre ağır geldiğinden dolayı hareke hazf edilir ve yâ sâkin ondan önceki hareke damme olduğu için vâva dönüştüğünü vurgulamaktadır. O, bazılarına göre ise kesre ‘aynu’l-fiilden fâu’l-fiile aktarılır vâvî olanda ise hareke aktarımı sonrası vâv sâkin olup yâ harfine dönüşeceğini şeklinde dikkat çekmektedir.⁴⁰⁵

Müellif, mezîd olan اِنْفَعَلَ، اِنْتَعَلَ fiillerinin ‘aynu’l-fiilinin ‘illet harflerinden vâv veya yâ harfi olursa ve ‘illet harfinden önceki harf harekeli olursa vâv ve yâ harfinin elife dönüşeceğini dile getirmektedir. O, mu‘tellu’l-‘aynın اِنْتَفَعَلَ، اِنْفَعَلَ vezninde gelirse ‘illet harfinden hareke kendinden önceki sâkin harfe aktarılacağına ve ‘illet harfinin elife dönüştürüleceğini bekirtmektedir. Ebû Hayyân، اِنْفَعَلَ، اِنْفَعَلَ vezninde gelen mu‘tellu’l-‘aynde i‘lâlin gerçekleşmediğini ifade etmektedir.⁴⁰⁶

2.2.11. Mu‘tellu’l-Lâm

Ebû Hayyân, mu‘tellu’l-lâmın فَعَلَ، فَعَلَ vezninde hem vâvî hem de yâî geldiğini فَعَلَ vezninde ise sadece vâvî geldiğini belirtmektedir. O, فَعَلَ vezninde gelen mu‘tellu’l-lâmın lâmu’l-fiilinin yâ harfi olduğunda herhangi bir dönüşüme maruz kalmayacağını fakat vâv olursa yâ harfine dönüşeceğini ifade etmektedir. Müellif، فَعَلَ vezninde gelen mu‘tellu’l-lâmın lâmu’l-fiilinin ise ister vâv ister yâ olsun her ikisinin

⁴⁰⁴ Ebû Hayyân, *el-Mubdi‘ fi ‘t-Tasrîf*, s. 173.

⁴⁰⁵ Ebû Hayyân, *el-Mubdi‘ fi ‘t-Tasrîf*, s. 174.

⁴⁰⁶ Ebû Hayyân, *el-Mubdi‘ fi ‘t-Tasrîf*, s. 180-183.

de elife dönüşeceğini aktarmaktadır. O, nakıs fiilin lâmu'l-fiilinin vâv veya yâ olması durumunda tenîs tâsî bitiştiğinde lâmu'l-fiilin olduğu gibi kalacağını lâmu'l-fiilin elif olması halinde ise hazf edileceğini vurgulamaktadır.⁴⁰⁷

Ebû Hayyân, mazisi فَعَلَ vezninde gelen nakıs fiilin muzâri'inin يُفَعِّلُ vezninde, mazisi فَعَلَ vezninde olan bu fiilin muzâri'inin يَفْعَلُ vezninde gelip 'illet harfi harekeli olup öncesindeki harfin meftûh olduğundan dolayı elife dönüşeceğini aktarmaktadır. O, mazisi فَعَلَ vezninde gelen yâ mu'tellu'l-lâmın muzâri' vezninin يَفْعَلُ mazisi فَعَلَ olan nakıs fiilin vâvlı olması halinde muzâri' vezninin يُفَعِّلُ 'aynu'l-fiili boğaz harflerinden olduğunda da muzari'i يَفْعَلُ vezninde geleceğini dikkat çekmektedir.⁴⁰⁸

Müellif, nakıs fiillerin i'râb durumuna da değinmektedir. O, nakıs muzâri' raf' haletinde 'illet harfi olan vâv ve yâ sâkin olduğunu, cezm haletinde 'illet harfi düştüğünü, nasb haletinde ise meftûh olduğunu belirtmektedir.⁴⁰⁹

Müellif, etken formundaki nakıs fiilin mezîd olduğunda 'illet harfi yâ ise elife dönüştüğünü, vâv ise önce yâ harfine sonra elife dönüştüğünü aktarmaktadır. O, edilgen formundaki mezîd fiilerdeyse fiilin başı damme sonndan bir önceki harf ise kesreli olduğunu ve elifin yâ harfine dönüşeceğini dile getirmektedir.⁴¹⁰

2.2.12. Lefîf

Lefîf kelimesi, sözlükte "iyice sarmak, dolamak" anlamına gelmektedir.⁴¹¹ Sarf ilminin mu'tellin önemli konularından olan lefif kelimesi terim olarak lefîfu'l-

⁴⁰⁷ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 197-199.

⁴⁰⁸ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 202.

⁴⁰⁹ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 203-204.

⁴¹⁰ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 205.

⁴¹¹ el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-'Arabiyye*, "لفف", mad.

makrûn; ‘aynu’l-fiil ve lâmu’l-fiilin ‘illet harfi olarak gelmesi ya da leffu’l-mafrûk; fâu’l-fiil ve lâmu’l-fiilin ‘illet harfi olarak gelmesi anlamına gelmektedir.⁴¹²

2.2.12.1. Lefifu’l-Mafrûk

Ebû Hayyân, Lefifu’l-Mafrûkta fâu’l-fiil ve lâmu’l-fiilde vâv harfinin geldiği herhangi bir örneğin bulunmadığını, fâu’l-fiil ve lâmu’l-fiilin yâ harfi olarak geldiği tek örneğin ise بَدَيْتُ fiili olduğunu aktarmaktadır. Müellif, fâu’l-fiilin vâv, lâmu’l-fiilin ise yâ olarak geldiği leffu’l-mafrûtan birçok örneğin bulunduğu dikkat çekmiş ve bunu وَفَى fiili ile örneklendirmiştir.⁴¹³

2.2.12.2. Lefifu’l-Makrûn

Ebû Hayyân, leffu’l-makrûn da ‘aynu’l-fiilin yâ lâmu’l-fiilin vâv olarak geldiği her hangi bir isim veya fiil örneği mevcut olmadığını aktarmaktadır. O, ‘aynu’l-fiilin vâv lâmu’l-fiilin yâ olarak geldiği örneklerin çok olduğunu aktarmaktadır. Örneğin شَوَى gibi. Müellif, ‘aynu’l-fiilin ve lâmu’l-fiilin her ikisinin de vâv olarak gelebileceğini aktarmaktadır. Örneğin قَوَى aslı قَوُو iken ikinci vâv sonda olduğundan dolayı ve ondan önceki hareke kesre olduğu için yâ harfine dönüşmüştür. O, ‘aynu’l-fiilin ve lâmu’l-fiilin her ikisinin de yâ olarak gelebileceğini aktarmaktadır. Örneğin حَبَى gibi.⁴¹⁴

⁴¹² Curcânî, *et-Ta’rifât*, s. 203.

⁴¹³ Ebû Hayyân, *el-Mubdi’ fi’t-Tasrîf*, s. 216.

⁴¹⁴ Ebû Hayyân, *el-Mubdi’ fi’t-Tasrîf*, s. 218-220.

2.2.13. Mu'tellu'l-Fâ ve Mu'tellu'l-'Ayn

Ebû Hayyân, fâu'l-fiil ve 'aynu'l-fiilin 'illet harflerinden vâv olarak sadece **أَوَّلٌ** geldiğini aktarmaktadır. **أَوَّلٌ** aslı **وَوَّلٌ** dir. O, her ikisinin yâ olarak da sadece **يَيْنٌ** geldiğini belirtmektedir.⁴¹⁵

2.2.14. Hazf

Hazf kelimesi, sözlükte “birşeyi düşürmek” anlamına gelmektedir.⁴¹⁶ Sarf ilminin önemli konularından biri olan hazf kelimesinin terim anlamı ise bir harfin telaffuzu zor olduğu için veya iki sâkin harf yan yana geldiği için sarfî bir 'illetten dolayı bir harfin düşmesi gibi kurallı ve sarfî bir 'illet olmaksızın bir harfin düşmesi gibi kural dışı olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır.⁴¹⁷

2.2.14.1. Kurallı Hazf

Kurallı hazf üç konuda meydana gelmektedir. Bu konular şunlardır:

a- mâzîsi **أَفْعَلٌ** vezninde gelen muzâri', ismi fail ve ismi mef'ûlun hemzesi hazf olmaktadır. Örneğin **يُكْرِمُ** ve **مُكْرِمٌ** de hemze hazf olmaktadır.⁴¹⁸

b- mâzîsi **فَعَلٌ** vezninde gelen misâl fiilin fâu'l-fiili vâv olduğunda muzâri'inde vâv harfî hazf olmaktadır. Örneğin **يَعِدُ** aslı **يَوْعِدُ** iken vâv harfî kurallı hazf olmaktadır.⁴¹⁹

c- mâzîsi **فَعِلٌ** vezninde olup 'aynu'l-fiili meksûr, 'aynu'l-fiil ve lâmu'l-fiili aynı cinsten olan sulâsî mâzî fiilin harekeli zamire izâfe olduğu durumunda 'aynu'l-

⁴¹⁵ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 217.

⁴¹⁶ el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-'Arabiyye*, "حذف", mad.

⁴¹⁷ Ahmed b. Muhammed el-Hamlâvî, *Şeze'l-'Arf fi Fenni's-Sarf*, thk. Nasrullah 'Abdurrahman Nasrullah, Mektebetu'r-Ruşd, Riyâd, t.y, s. 138.

⁴¹⁸ el-Hamlâvî, *Şeze'l-'Arf fi Fenni's-Sarf*, s. 138.

⁴¹⁹ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 167.

fiili hazf olmaktadır. Örneğin ظَلَلْتُ aslı ظَلَلْتُ iken ‘aynu’l-fiil hazf olup harekesi de ondan önceki harfe aktarılmaktadır.⁴²⁰

2.2.14.2. Kuralsız Hazf

Ebû Hayyân, kuralsız hazfinin gerçekleştiği harfleri şöyle aktarmıştır:

a- hemzenin hazfı, örneğin إله lafzında hemze hazfedlip الله olmuş, yine نَأْسُ، حُذُّ

مُزْ ve سَلْ sözcüklerinde de kuralsız olarak hemze hazf olmuştur.⁴²¹

b- elifin hazfı, örneğin وَاللّٰهُ لِأَفْعَلْنَ de اما nın elifi hazf olmuştur.⁴²²

c- vâv harfinin hazfı, örneğin غَدَ، طَبَّ، نُبَّ، قُلَّةَ، كُرَّةَ، إِسْمَ، إِبْنَ، هَنَّ، أَخَ، أَبَ، حَمَّ ve بُرَّةَ، كَيْفَةَ kelimelerinde lâmu’l-fiil hazf olmuştur.⁴²³

d- yâ harfinin hazfı, örneğin يَدَ ve مائة kelimelerinde ve دَمَ kelimesinin tesniyesi دميان olduğunu diyenlere göre yâ harfi hazf olmuştur.⁴²⁴

e- hâ harfinin hazfı, örneğin عِضَّةَ، شَفَةَ ve bir lehçeye göre شاة فَمَ kelimelerinde hâ harfi hazf olmuştur.⁴²⁵

f- nûn harfinin hazfı, örneğin دَدٍ، فُلٌّ، مُدٌّ kelimelerinde nûn harfi hazf olmuştur.⁴²⁶

g- bâ harfinin hazfı örneğin رُبُّ kelimesinde bâ harfi hazf olmuştur.⁴²⁷

⁴²⁰ el-Hamlâvî, *Şeze'l- 'Arf fi Fenni's-Sarf*, s. 139.

⁴²¹ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 240-241.

⁴²² Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 240.

⁴²³ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 242.

⁴²⁴ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 243.

⁴²⁵ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 243.

⁴²⁶ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 243.

h- ح harfinin hazfı, örneğin حِر kelimesinde ح harfi hazf olmuştur.⁴²⁸

i- خ harfinin hazfı, örneğin بَخ kelimesinde خ harfi hazf olmuştur.⁴²⁹

j- fâ harfinin hazfı, örneğin أَفْ، سَوْ kelimelerinde fâ harfi hazf olmuştur.⁴³⁰

k- ط harfinin hazfı, örneğin فَط kelimesinde ط harfi hazf olmuştur.⁴³¹

2.2.15. İbdâl

Sarf ilminin önemli konularından biri olan ibdâl, “*telaffuzdaki ağırlığı gidermek için bir harfin başka bir harf ile değiştirilip onun yerine getirilmesi*”⁴³² şeklinde tanımlanmıştır. İbdâlin tanımı i‘lâli de içine almaktadır. Zira i‘lâl de ibdâl gibi bir harfi başka bir harfin yerine kullanmak demektir. Ancak i‘lâldeki bu değişim sadece ‘illet harfleri ve hemze ile sınırlı iken ibdâlde böyle bir sınırlama yoktur.⁴³³ Dolayısıyla her i‘lâl ibdaldır. Ancak her ibdâl i‘lâl değildir. Yani i‘lâl ve ibdâl kavramları arasında ‘umûm-husûs mutlak (tam girişimlik) ilişkisi vardır.⁴³⁴

İbdâl işleminde yeni gelen harfe mubdel, eski harfe de mubdelun minh denmektedir. İbdâlin ‘ivazdan ayrıldığı nokta ise mubdal olan harfin mubdelun minh olan harfin yerine geçme şartıdır. İbdâlde mubdel direkt mubdelun minhin yerine geçerken ‘ivazde durum böyle değildir. ‘İvaz, kelimenin sonunda düşen harf yerine o kelimenin başında bir harf gelir veya kelimenin başında düşen harf yerine kelimenin sonunda gelmektedir. Örneğin اسم sözcüğündeki hemze kelimenin sonunda düşen vâv harfinin ‘ivazı olduğu halde onun yerinde değilde kelimenin başında gelmiştir. Aynı

⁴²⁷ Ebû Hayyân, *el-Mubdi‘ fi‘t-Tasrîf*, s. 243.

⁴²⁸ Ebû Hayyân, *el-Mubdi‘ fi‘t-Tasrîf*, s. 244.

⁴²⁹ Ebû Hayyân, *el-Mubdi‘ fi‘t-Tasrîf*, s. 244.

⁴³⁰ Ebû Hayyân, *el-Mubdi‘ fi‘t-Tasrîf*, s. 244.

⁴³¹ Ebû Hayyân, *el-Mubdi‘ fi‘t-Tasrîf*, s. 244.

⁴³² Curcânî, *et-Ta‘rifât*, s. 5.

⁴³³ Tekin, *İbnu‘ş-Şeceri‘nin el-Emâlî Adlı Eserinin Sarf Açısından İncelenmesi*, s. 144.

⁴³⁴ Muhammed ‘Ali es-Serrâc, *el-Lubâb fî Kavâ‘idi‘l-Luğa ve Âlâti‘l-Edebi‘n-Nahvi ve‘s-Sarfî ve‘l-Belâğî ve‘l-‘Arûdi ve‘l-Luğa ve‘l-Mesel*, Dâru‘l-Fikr, Dımaşk, 1983, s. 127.

şekilde عدة kelimesindeki tâ harfi de başta düşen vâv harfinin ‘ivazı olduğu halde kelimenin sonunda gelmiştir.⁴³⁵

Ebû Hayyân, *el-Mubdi*’sinde bedel olarak gelebilen on iki harfi (ء، ج، د، ط، و،) Müellif, ibdâl konusuna değinmiş ve harfler arasındaki değışimi تبدل⁴³⁷ أبدلت⁴³⁸ ve مبدلة⁴³⁹ tabirleriyle ifade etmiştir. Örneğin o، حمراء kelimesindeki hemze tenîs elifine ibdâl olduğunu belirtmektedir.⁴⁴⁰ Müellif, Bazen hemzenin vâv, yâ, hâ veya ‘ayna ibdâl olduğunu aktarmaktadır. Örneğin o، أول kelimesinde hemzenin vâv harfine ibdâl olduğunu، أدی kelimesinde yâ harfine ibdal olduğunu، ماء kelimesinde hâ harfine ibdâl olduğunu ve أباب kelimesinde ise ‘ayn harfine ibdâl olduğunu aktarmaktadır.⁴⁴¹ Müellif, İfti‘al bâbı ve türevlerinde fâu’l-fiil ز olduğunda ذ harfi ت harfine ibdâl olurken, eğer fâu’l-fiil itbak (ظ، ط، ض، ص) harflerinden biri olursa ط harfi ت harfine ibdâl olduğunu demektedir.⁴⁴² O, vâv harfinin meftûh hemzeye veya dammeden sonra gelen sâkin hemzeye zorunlu olmaksızın ibdâl olabileceğini derken, faka ismi mensub, tesnî ve cem‘te fazla olarak gelen eliften sonra tenis hemzesine zorunlu olarak ibdâl olduğunu demektedir.⁴⁴³ Ebû Hayyân, yâ harfinin سادس ve خامس kelimelerindeki sîn harfine

⁴³⁵ el-Meliku’l-Mueyyed ‘Îmâduddîn Ebu’l-Fidâ İsmâil b. el-Efdal ‘Ali el-Eyyûbî, *el-Kunnâş fi Fenneyi’n-Nahvi ve’s-Sarf*, C. II, el-Mektebetu’l-‘Asriyye, Beyrût, 2004, s. 217; Tekin, *İbnu’ş-Şeceri’nin el-Emâlî Adlı Eserinin Sarf Açısından İncelenmesi*, s. 144.

⁴³⁶ Ebû Hayyân, *el-Mubdi’ fi’t-Tasrîf*, s. 142.

⁴³⁷ Ebû Hayyân, *el-Mubdi’ fi’t-Tasrîf*, s. 147.

⁴³⁸ Ebû Hayyân, *el-Mubdi’ fi’t-Tasrîf*, s. 157.

⁴³⁹ Ebû Hayyân, *el-Mubdi’ fi’t-Tasrîf*, s. 151.

⁴⁴⁰ Ebû Hayyân, *el-Mubdi’ fi’t-Tasrîf*, s. 143.

⁴⁴¹ Ebû Hayyân, *el-Mubdi’ fi’t-Tasrîf*, s. 144-148.

⁴⁴² Ebû Hayyân, *el-Mubdi’ fi’t-Tasrîf*, s. 149-150.

⁴⁴³ Ebû Hayyân, *el-Mubdi’ fi’t-Tasrîf*, s. 150-151.

zorunlu olmadan ibdâl olabileceğini, ثعلب ve أرنب kelimelerin cem‘leri durumunda bâ harfine zaruri olarak ibdâl olduğunu ve دينار kelimesinde ise nûn harfine ibdâl olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁴⁴ Müellif, تقاة، تقوى، تقية، تراث، تجاه، تورا ve تورا kelimelerinde tâ harfinin vâv harfine ibdâl olduğunu ve İfti‘al bâbının fâu‘l-fiili vâv veya yâ olduğu vakit tâ harfi vâv ve yâ harflerine ibdâl olduğunu ifade etmektedir.⁴⁴⁵ O، فم kelimesinde mîm harfinin vâv harfine ibdâl olduğunu، البنان kelimesinde ise nûn harfine ibdâl olduğunu aktarmaktadır.⁴⁴⁶ Ebû Hayyân, hâ harfinin ise إياك sözcüğündeki hemzenin yerine kullanıldığı ifade etmektedir.⁴⁴⁷

2.2.16. İdğâm

Sözlükte “bir şeyi diğer bir şeyin içine katmak, çiğnemedен yutmak, burnundan konuşmak”⁴⁴⁸ gibi anlamlara gelen idğâm sarf ilminin önemli konularındandır. Dilciler, idğâmın terim anlamını “mahreç ve sıfatları aynı veya mahreçleri aynı, sıfatları ayrı, yahut mahreç ve sıfatları yakın olan iki harften ilkini ikinciye katarak telaffuz etmek”⁴⁴⁹ şeklinde vermişlerdir. Birinci harfe mudğam, ikinci harfe mudğamun fih denir.

Ebû Hayyân, *el-Mubdi*‘isinde idğâma değinirken bazı yerlerde إدغام,⁴⁵⁰ bazı yerlerde تدغم,⁴⁵¹ bazı yerlerde ise أدغمت gibi kelimeler kullanmaktadır. Müellif, aynı cinsten olan idğâmı açıklarken idğâmın gerçekleşebilmesi için iki elif veya iki hemze

⁴⁴⁴ Ebû Hayyân, *el-Mubdi‘ fi‘t-Tasrîf*, s. 152-153.

⁴⁴⁵ Ebû Hayyân, *el-Mubdi‘ fi‘t-Tasrîf*, s. 157.

⁴⁴⁶ Ebû Hayyân, *el-Mubdi‘ fi‘t-Tasrîf*, s. 159-160.

⁴⁴⁷ Ebû Hayyân, *el-Mubdi‘ fi‘t-Tasrîf*, s. 161.

⁴⁴⁸ el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcu‘l-Luğa ve Sihâhu‘l-‘Arabiyye*, "دغم", mad; Curcânî, *et-Ta‘rifât*, s. 13; Mehmet Ali Sarı, “İdgam”, *DİA*, C. XXI, TDV Yayınları, İstanbul, 2000, s. 471;

⁴⁴⁹ Sarı, “İdgam”, XXI, 471.

⁴⁵⁰ Ebû Hayyân, *el-Mubdi‘ fi‘t-Tasrîf*, s. 245-246-247-248-250.

⁴⁵¹ Ebû Hayyân, *el-Mubdi‘ fi‘t-Tasrîf*, s. 246-247.

arasında olmaması gerektiğini aktarmaktadır.⁴⁵² Müellif, *إفعل* bâbında gerçekleşen idğâma değinirken aynı cinsten olan iki harften biri *إفعل* nin tası olursa üç vecih câiz olduğunu demektir. Örneğin *و، قَتَلَ، قَتَلَ* ve *قَتَلَ* aslı *إفْتَتَلَ* iken birinci tânın harekesi kâf harfine aktarılır, kâf harfi harekeli duruma geldiğinden dolayı vasl hemzesi düşer ve birinci tâ ikinci tâya dağm olduğunu aktarmaktadır.⁴⁵³

Mahreç veya sıfatta ya da her ikisinde de yakınlık olan harflerde idğâm meydana gelmektedir. Ebû Hayyân, boğaz harflerinden elif ve hemzede idğâm meydana gelmediğini belirtmektedir. O, boğaz harflerinden *ه* harfinin *ح* harfinden önce geldiği takdirde idğâm ve beyânın ikisinde caiz olduğunu belirtmektedir. Fakat *ح* harfi *ه* harfinden önce gelirse veya *ه* harfi *ع* harfi ile beraber gelirse idğâmın câiz olmadığını belirtmektedir. Müellif, *ع* harfinin *ح* harfi ile gelmesi durumunda idğâmın câiz olmadığını, *غ* harfi *خ* harfi ile beraber geldiğinde idğâm ve beyânın ikisinin de câiz olduğunu aktarmaktadır. *ق* ve *ك* harfleri ikiside birbine dağm olup başka harflerle idğâmı olmamaktadır. Müellif, *ج* harfinin sadece *ش* harfine idğâmı câiz olduğunu derken *ش* harfinin ise hiçbir harfe idğâmı câiz değildir demektir. *ي* harfi ise *و* harfi dışında idğâmı olmaz ve *ن* harfi dışında sahih harflerin ona idğâmı olmadığını belirtmektedir. Ebû Hayyân, *ض* harfinin *ط* harfinden başka harflere idğâm olmadığını ve *ض* harfine *ل* harfi ile (*ط*, *د*, *ذ*, *ظ*, *ث* ve *ت*) harfleri idğâm olabileceğini ifade etmektedir. Müellif, *ل* harfinin ta‘rîf için geldiği zaman (*ط*, *د*, *ذ*, *ظ*, *ث* ve *ت*) harflerine, safir harflerine ve *ر*, *ن* ve *ش* harflerine idğâm olması

⁴⁵² Ebû Hayyân, *el-Mubdi‘ fi’t-Tasrîf*, s. 245.

⁴⁵³ Ebû Hayyân, *el-Mubdi‘ fi’t-Tasrîf*, s. 247.

vacip olduğunu aktarmaktadır. ن harfi ise يرملون harflerine dağm olunur. ر harfi hiçbir harfe dağm olmaz ل ve ن harfleri ona dağm olduğunu ifade etmektedir. O, safir harflerinin herbiri birbine idğâm olabileceğini belirtmektedir. O, ف harfinin ب harfine ve ب harfinin م ve ف harflerine dağm olabileceğine dikkat çekmektedir. ن ve ب harflerinin م harfine dağm olduğunu dile getirmektedir.⁴⁵⁴

Yukarıda değindiğimiz kurallar çerçevesine göre idğâmı câiz olmadığı halde kurrâların dağm ettiği bazı âyetler vardır. Örneğin o, سُنُّلِقَىٰ فِي قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرَّعْبَ بِمَا أَشْرَكُوا بِاللَّهِ مَا لَهُمْ بِهِ سُلْطَانًا كَوْشَمَالَارَىٰ سِيبِیYLE, KÂFİRLERİN KALPLERİNE YAKINDA KORKU SALACAĞIZ.”⁴⁵⁵ Âyetinde geçen الرَّعْبَ بِمَا kelimesinde ب harfinin م harfine dağm olduğunu aktarmaktadır.⁴⁵⁶

2.2.16.1. Vacip İdğâm

İki aynı harf aynı kelimedede geldiği zaman ve birincisinin sâkin ikincisinin harekeli olduğunda birinci harfin ikinci harfe dağm olması vaciptir. Örneğin رَدَّ aslı رَدَّ iken birinci dâlin harekesi düşer ve sâkin kalır iki aynı harf yan yana geldiğinden dolayı ve birincisi sâkin ikincisi harekeli olduğundan dolayı birincisi ikincisine dağm olmaktadır.⁴⁵⁷

⁴⁵⁴ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 262-263-264-265-266-267-269-271-272-273.

⁴⁵⁵ Âl-i İmrân, 3/151; Diğer örnekler için bkz. s. 277-281.

⁴⁵⁶ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 277.

⁴⁵⁷ Muhammed b. el-Hasan er-Radî el-Esterâbâzî Necmuddîn, *Şerhu Şâfiye İbni'l-Hâcib*, C. III, thk. Muhammed Nûr el-Hasan vd., Dâru'l-Kutubi'l-İlmî, Beyrût, 1975, s. 236; İmâduddîn, *el-Kunnâş fi Fenneyi'n-Nahvi ve's-Sarf*, II, 307.

2.2.16.2. Câiz İdğâm

İki aynı harf ayrı ayrı kelimedede geldiği zaman onlardan önce gelen harf harekeli olduğunda örneğin تَلْكَ يَنْعُتْ تَلْكَ veya medd harfi olduğu durumda örneğin وَالْمَالُ لِرَيْدٍ idğâm câiz olmaktadır.⁴⁵⁸

2.2.16.3. Mumteni‘ İdğâm

Mumteni‘ idğâm üç kısma ayrılmaktadır:

a- aynı gelen iki harften birisi ilhâk için geldiği durumda idğâm mumteni‘ olur. Örneğin قَرَدِدٍ ve جَلْبَبٍ gibi. Zira قَرَدِدٍ sözcüğündeki dâl harflerinden biri جَعْفَرٍ ismine mülhak olunması için gelmiş aynı şekilde جَلْبَبٍ fiilindeki bâ harflerinden biri دَخَرَجٍ fiilnine mülhak olunması için gelmiştir.⁴⁵⁹

b- idğâm karışıklığa neden verdiği durumlarda mumteni‘ olur. Örneğin سُرِّرٍ، طُلِّلٍ ve جُدِّدٍ gibi. Zira bu sözcüklerde idğâm yapılırsa فُعْلُ vezni ile فُعْلُ vezni birbirine karışır.⁴⁶⁰

c- ayrı ayrı kelimelerde geldiği durumlarda ve birinci harfin öncesi sâkin olup medd harfi değil ise idğâm mumteni‘ olur. Örneğin قَرْمٌ مَلِكٍ sözcüklerinde aynı harf ayrı ayrı kelimelerde geldiği için ve birincisinin önceki harekersi sâkin olduğundan dolayı idğâm mumteni‘ olur.⁴⁶¹

⁴⁵⁸ İmâduddîn, *el-Kunnâş fî Fenneyi'n-Nahvi ve's-Sarf*, II, 307.

⁴⁵⁹ İmâduddîn, *el-Kunnâş fî Fenneyi'n-Nahvi ve's-Sarf*, II, 308.

⁴⁶⁰ İmâduddîn, *el-Kunnâş fî Fenneyi'n-Nahvi ve's-Sarf*, II, 308.

⁴⁶¹ İmâduddîn, *el-Kunnâş fî Fenneyi'n-Nahvi ve's-Sarf*, II, 308.

2.2.17. Harflerin Mahreçleri

Mahreç kelimesi, sözlükte “çıkış yeri”⁴⁶² anlamına gelirken terim anlamı ise “her bir harfin diğerinden ayırdığı çıkış yeri” demektir.⁴⁶³

Ebû Hayyân harflerin mahreçlerinin on altı olduğunu belirtmektedir. O, boğaz harflerinin mahreçlerinin ه، ء، و ا (boğazın sonu), ع ve ح (boğazın orta kısmı), غ ve خ (boğazın ağıza açılan en üst kısım) olduğunu aktarmaktadır. Müellif, lisân harflerinin mahreçlerini ق (boğaza yakın), ك (dil kökü ile üst damak arası), ج، ش، ي (dil ortası ile üst damak arası), ض (dil sağ veya sol kenarından biri ile azi dişler arası), ل (dil iki kenarı ile üst diş etleri arası), ن (dil ön kısmı ile ön diş etleri arası), د، ط، و ت (dil ucu ile ön üst dişlerin kökü arası) ز، ص، و س (dil ucu ve ön dişlerin arası), ذ، ظ، و ث (dil ucu ve ön dişlerin arası) olduğunu söylemektedir. O, dudak harflerinin mahreçlerinin ف (alt dudak iç kısmı ile ön üst dişlerin arası) م، ب، و (iki dudak arası) olduğunu aktarmaktadır. Müellif, gizli nûn harfinin mahreci hayşum olduğunu belirtmektedir.⁴⁶⁴

2.2.18. Harflerin Sıfatları

Sözlükte “bir varlığın hal ve özelliklerine delâlet eden isim”⁴⁶⁵ anlamına gelen sıfat, terim olarak “telaffuz esnasında harflerin sıfatları olarak vasıflandırıldığı keyfiyete denir.”⁴⁶⁶

⁴⁶² el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-'Arabiyye*, "خرج", mad.

⁴⁶³ Ebu'l-Vefâ, *el-Kavlu's-Sedîd fi 'İlmi't-Tecvîd*, s. 139.

⁴⁶⁴ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 257-258.

⁴⁶⁵ Curcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 139.

⁴⁶⁶ 'Alallah b. 'Ali Ebu'l-Vefâ, *el-Kavlu's-Sedîd fi 'İlmi't-Tecvîd*, Dâru'l-Vefâ, el-Mansûre, 2003, s. 160.

Ebû Hayyân, harflerinin sıfatlarını şöyle açıklamıştır:

a- hems, sözlük anlamı “gizlemek” terim anlamı ise “*harfî seslenirken mahrece itimadın zayıf olduğu için nefesin akmasıdır.*”⁴⁶⁷ Hems sıfatı olan harfler, فَحْتُهُ شَخْصٌ kelimelerinde bulunan on tane harftir.⁴⁶⁸

b- şiddet, sözlük anlamı “*kuvvet*” terim anlamı ise “*harfî telaffuz ederken mahrece dayanmanın kuvvetli olması sebebiyle sesin hapsolüp akmamasıdır.*”⁴⁶⁹ Şiddet sıfatı olan harfler, أَجْدُكَ فَطَبَّتْ kelimelerinde bulunan sekiz tane harftir.⁴⁷⁰

c- beyniyye, sözlük anlamı “*denge*” terim anlamı ise “*harfî tekaffuz ederken sesin az akmasıdır.*”⁴⁷¹ Beyniyye sıfatı olan harfler, مَ يَرَوْ عَنَا kelimelerinde bulunan harflerdir.⁴⁷²

d- itbak, sözlük anlamı “*yapışmak*” terim anlamı ise “*harfin telaffuzu esnasında dilin üst damağa yapışmasına ve dil kökünün üst damağa alkmasına denir.*”⁴⁷³ Itbak sıfatı olan harfler, ص، ظ، ط، ve ض harferidir.⁴⁷⁴

e- isti‘lâ, sözlük anlamı “*yükselmek*” terim anlamı “*harf telaffuz edilirken, dilin üst damağa yükselmesidir.*”⁴⁷⁵ İsti‘lâ sıfatı olan harfler, ص، ظ، ط، ق، غ، خ ve ض harfleridir.⁴⁷⁶

⁴⁶⁷ Ebu'l-Vefâ, *el-Kavlu's-Sedîd fi 'İlmi't-Tecvîd*, s. 162.

⁴⁶⁸ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 259.

⁴⁶⁹ Ebu'l-Vefâ, *el-Kavlu's-Sedîd fi 'İlmi't-Tecvîd*, s. 164.

⁴⁷⁰ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 259.

⁴⁷¹ Feryâl Zekeriyâ el-'Abd, *el-Mîzân fi Ahkâmi Tecvîdi'l-Kur'an*, Dâru'l-Îmân, Kâhire, t.y. s. 73.

⁴⁷² Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 259.

⁴⁷³ Ebu'l-Vefâ, *el-Kavlu's-Sedîd fi 'İlmi't-Tecvîd*, s. 167.

⁴⁷⁴ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 260.

⁴⁷⁵ Ebu'l-Vefâ, *el-Kavlu's-Sedîd fi 'İlmi't-Tecvîd*, s. 166.

⁴⁷⁶ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 260.

f- tekrîr, sözlük anlamı “bir şeyi tekrarlamak” terim anlamı ise “*harfin telaffuz esnasında dil ucunun titremesidir.*”⁴⁷⁷ Tekrîr sıfatı olan harfler, ر, harfidir.⁴⁷⁸

g- kalkale, sözlük anlamı “*kımıldama*” terim anlamı ise “*harfin telaffuzu esnasında harfi mahrecinden kımıldamasıdır.*”⁴⁷⁹ Kalkale sıfatı olan harfler, ط, ق, ج, ط, د, ve ب harfleridir.⁴⁸⁰

h-müşrebe sıfatı olan harfler, ض, ذ, ظ, ز, ve ر harfleridir.⁴⁸¹

i-mehtût sıfatı olan harf, ه harfidir.⁴⁸²

j-zelkiyye sıfatı olan harfler, ف, ب, ن, ر, ل, ve م harfleridir. Rubâ’î ve humâsî mücerred Arapça isimlerde bu harflerden en az bir, iki veya üç tane bulunmalı, eğer bulunmazsa o isim sonradan Arapça girmiş anlamına gelmektedir.⁴⁸³

k- istitâle, sözlük anlamı “*uzamak*” terim anlamı ise “*sesin mahrecde uzamasıdır.*”⁴⁸⁴ İstitâle sıfatı olan harf, ض harfidir.⁴⁸⁵

l- inhiraf, sözlük anlamı “*meyletmek*” terim anlamı ise “*harfin telaffuzu esnasında dilin uca veya arkaya doğru meyletmesidir.*”⁴⁸⁶ İnhiraf sıfatı olan harf, ل harfidir.⁴⁸⁷

⁴⁷⁷ Ebu'l-Vefâ, *el-Kavlu's-Sedîd fi 'İlmi't-Tecvîd*, s. 174.

⁴⁷⁸ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 260.

⁴⁷⁹ Ebu'l-Vefâ, *el-Kavlu's-Sedîd fi 'İlmi't-Tecvîd*, s. 171.

⁴⁸⁰ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 260.

⁴⁸¹ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 260.

⁴⁸² Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 260.

⁴⁸³ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 261.

⁴⁸⁴ Ebu'l-Vefâ, *el-Kavlu's-Sedîd fi 'İlmi't-Tecvîd*, s. 175.

⁴⁸⁵ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 261.

⁴⁸⁶ Ebu'l-Vefâ, *el-Kavlu's-Sedîd fi 'İlmi't-Tecvîd*, s. 172.

⁴⁸⁷ Ebû Hayyân, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, s. 261.

m- ğunne, sözlük anlamı “genizden gelen inilte benzeyen ses ” terim anlamı ise “harfi telaffuz edilirken burundan gelen sestir.”⁴⁸⁸ Ğunne sıfatı olan harfler, ğ ve ځ harfidir.⁴⁸⁹

2.2.19. İştikak

Büyük diller, zaman içinde ortaya çıkan yeni varlıklar ve olaylar karşısında, kendi bünyesine uygun yeni kelimeler ve kavramlar türetme imkân ve kudretini taşımaktadırlar. Dünyanın önemli dillerinden biri olan Arapça’ında bu hususta farklı yöntemleri bulunmaktadır.⁴⁹⁰ Bunlardan biri de iştikaktır. Dil morfolojisi olarak, Batı dillerinde, “*derivation*”, “*etymology*”, “*metaplasms*” adları ile anılan iştikak, sözlükte “*bir şeyin yarısını almak*” anlamında kullanılırken, ıstılahta; “*anlamda ilgi olması şartıyla bir sözcükten başka bir sözcük türetmek ve sözcükler arasındaki türeme ilişkilerini belirli kurallar içinde ortaya koymaktır*”.⁴⁹¹ Kendisinden türetilen asıl (kök) kelimeye müştâk (me’hûz) minh, ondan türeyen fer‘î (tâli) kelimeye de müştâk (me’hûz) veya iştikak adı verilir.⁴⁹²

Dilciler, dört başlık altında iştikakı incelemişlerdir. Sağır veya asğar; sığaları ayrı olmakla birlikte asıl harfleriyle dizilişleri aynı olan ve aralarında anlam ilişkisi bulunan sözcükler arasındaki türemedir. ضَرَبَ ism-i failinin ضَرَبَ mastarından türemesi gibi. Kebîr; asıl harfleriyle aynı olan ancak dizilişleri farklı olan ve aralarında anlam ilişkisi bulunan sözcükler arasındaki türemedir. مَدَحَ fiilinin مَدَحَ masdarından türemesi gibi. Ekber; aralarında anlam ilişkisi bulunan harflerin çoğunda aynı veya harfleri arasında mahreç birliği ya da yakınlığı bulunan iki sözcük

⁴⁸⁸ Ebu’l-Vefâ, *el-Kavlü’s-Sedîd fi ‘İlmi’t-Tecvîd*, s. 79.

⁴⁸⁹ Ebû Hayyân, *el-Mubdi‘ fi’t-Tasrîf*, s. 261.

⁴⁹⁰ Tekin, *Kur’ân’ın Dilbilimsel Yönü Vâhidî’nin el-Basît Adlı Tefsirinin Bağlamında*, s. 173.

⁴⁹¹ Muhammed b. ‘Abdillâh İbn Mâlik et-Tâî el-Ceyyânî Ebû ‘Abdillâh Cemâluddîn, *min zehâir İbn Mslîk fi’l-Luğati Meseletin min Kelâmi el-İmâm İbn Mâlik fi’l-İştikak*, thk. Mmuhammed el-Mehdî ‘Abdulhay ‘Amar, *el-Câmi‘atu’l-İslâmî*, Medîne, 1998-1999, s. 314; Curcânî, *et-Ta’rîfât*, s. 27; el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcu’l-Luğa ve Sihâhu’l-‘Arabîyye*, "شقق", mad; Kılıç, “İştikâk”, İstanbul, XXIII/439; Tekin, *Kur’ân’ın Dilbilimsel Yönü Vâhidî’nin el-Basît Adlı Tefsirinin Bağlamında*, s.173.

⁴⁹² Hulusi Kılıç, “İştikâk”, *DİA*, C. XXIII, TDV Yayınları, İstanbul, 2001, s. 439.

arasındaki türemeye denir. نَعَقَ “karga öttü” ile هَقَّ “eşegin anırması” sözcükleri arasındaki iştikak ilişkisi gibi. İştikakun mine’l-kibâr; aralarında lafız ve anlam ilişkisi bulunan iki sözcükten bir sözcük türetilmesine denir. عَبْدُ الشَّمْسِ isminin عَبْدُ الشَّمْسِ den türemesi gibi. Bunlar arasında en çok kullanılan iştikak türü iştikaku’l-asğardır.⁴⁹³

Birçok dilci gibi Ebû Hayyân da *el-Mubdi‘* adlı eserinde iştikak olgusuna değinmiştir. O, sadece ekbar ve asğar iştikakına değinmiştir. Müellif ekber iştikakı şöyle tanımlamaktadır: “*Aynı anlama gelen kelime arasındaki türemedir.*” Asğar iştikakını ise şöyle tanımlamaktadır: “*Fer‘ olan kelimeyi kendisine delalat eden bir asıldan türetmektir.*”⁴⁹⁴

Müellif, iştikakın acem isimlerde, esmau’l-esvâtta, harflerde, Arapçada nadir kullanılan isimlerde, beş harfli isimlerde ve iki zıt anlama aynı anda delalet eden isimlerde meydana gelebileceğini aktarmaktadır. O, iştikak konusunda Basralıların da görüşü olan asl olan mastar olduğunu diğer sözcüklerin mastardan türetildiğini belirtmektedir.⁴⁹⁵

---

⁴⁹³ İbn Mâlik, *min zehâir İbn Mslık fi’l-Luğati Meseletin min Kelâmi el-İmâm İbn Mâlik fi’l-İştikak*, s. 315-317.

⁴⁹⁴ Ebû Hayyân, *el-Mubdi‘ fi’l-Tasrîf*, s. 52-53.

⁴⁹⁵ Ebû Hayyân, *el-Mubdi‘ fi’l-Tasrîf*, s. 54.

SONUÇ

Endülüs'ün fethedilip İslama kapılarını açmasıyla orada İslamî eğitim yaygınlaşmış, eğitim kurumları sistemleşmiş ve Endülüs'te İslamî ilimler, dil ve edebiyat alanlarında birçok âlim yetişmeye başlamış olup Endülüs ilim konusunda kendi başına bir ekol haline gelmeye başlamıştır.

Endülüste yetişen önemli âlimlerden biri de Nâsriler döneminde doğan ve ilk ilmî tahsiline Endülüs'te başlayan Ebû Hayyân el-Endelusî olup hocasıyla yaşadığı ilmî bir tartışma veya bir rivâyete göre de dönemin hükümdarı II. Muhammed tarafından onun sevmediği felsefeyi öğrenmeye zorlama korkusuyla genç yaşta Endülüs'ten kaçmış ve farklı ilim merkezlerini gezerek nihayetinde Kâhire'ye yerleşmiştir.

Ebû Hayyân, farklı alanlarda yaklaşık dört yüz elli hocadan ders almış ve kendisi de birçok talebe yetiştirmiştir. O, Arapçanın yanısıra Türkçe, Farsça ve Habeşçe dillerini de iyi bilip bu dillerin öğrenilmesi için gramerleriyle ilgili eserler yazmıştır. Ebû Hayyân'ın kimisi günümüze ulaşmış kimisi ulaşmamış olmakla birlikte, tefsir, hadis, kırâat, nahiv, sarf, lugat, tarih, şiir, edebiyat ve belâgat gibi birçok alanda yazmış olduğu yetmiş yakın eseri kaynaklarda geçmektedir. Onun hayatı ve eserleri hakkında Türkiye'de ve Türkiye dışında birçok çalışma yapılmıştır.

Ebû Hayyân, Arap grameri konusunda İbn 'Uşfûr ve İbn Mâlik'in eserlerine ayrı bir önem atfedip birçok eserlerini ihtisar etmiş, ikisinin eserlerine şerhler yazmış ve öğrencilerine ders olarak okutmuştur.

Çalışmamızın konusu olan Ebû Hayyân'ın *el-Mubdi* adlı eseri, İbn 'Uşfûr'un sarf ilmine dair yazdığı *el-Mumti*'in kısaltmasıdır.

Müellif, *el-Mubdi*'i telif ederken *el-Mumti*'de geçen bütün sarf konularını ana hatları ile ele alıp özetlemiştir. Ancak onda geçen ihtilaflara, muhtemel soruların cevaplarına, görüşler arasındaki tercihlere ve illetlere değinmemiştir. O, İbn

‘Usfûr’un *el-Mumti*’ adlı eserinin ibaresini olabildiğince kısaltmış ve *el-Mumti*’de geçen örneklerin çoğunu zikretmemiş, bir konuyu izaha kavuşturmak için genelde istişhâd olarak getirilen âyet ve şiirlerin sadece istişhâda konu olan yerleri zikretmiştir. Bu kısaltma ile *el-Mubdi*’de geçen sarf konuları okuyucuda zihin bulanıklığı oluşturmada daha pratik ve yalın bir şekilde anlaşılmasını sağlamıştır.

Ebû Hayyân’ın *el-Mubdi*’i kaynaklar ve ıstılahlar açısından da zengin sayılmaktadır. Başta Basra, Kufe ve Bağdat ekolüne mensup dilciler olmak üzere toplamda 21 dilciden yararlanmıştır. İstılahlar konusunda ise Basra ekolüne mensup dilcilerin geliştirdikleri ıstılahları kullanmayı tercih etmiştir.

Sonuç olarak Ebû Hayyân’ın *el-Mubdi*’ adlı eseri, gerek sarf konularının tümünü ihtiva etmesi gerekse yalın ve sade bir usluba sahip oluşu, onun sarf ilminde vazgeçilmez temel kaynaklardan biri haline getirmiştir. Bununla birlikte eserin medreselerde bir sıra kitabı olarak okutulmadığı görülmektedir.

Bu çalışmanın ilim-kültür mirasımızın tanıtımında vesile olmasını umut ediyorum.

KAYNAKÇA

Akçay, Halil, *Endülüslü Edip ve Şair İbn Zeydün ve Divanı*, Seyda Kitabevi Yayınları, Diyarbakır, 2018.

‘Annan, Muhammed ‘Abdullah el-Müerrihu’l-Mısırî, *Devletu’l-İslâmi fi’l-Endelus*, Mektebetu’l-Hâncî, el-Kâhire, 1990.

el-‘Askalânî, Ebû’l-Fadl Ahmed b. ‘Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Hacer, *ed-Dureru’l-Kâmine fi A’yâni’l-Mieti’s-Sâmine*, thk. Muhammed ‘Abdulmu‘id DânMeclisu Dâiretu’l-Ma‘ârifî’l- ‘Usmâniyye, y.y. 1972.

‘Atayât, Ahmed Muhammed, *el-Endelus*, Daru Emvâc li’n-Neşi ve’t-Tevzi’, ‘Ümmân, 2012.

el-Bağdâdî, İsmâil b. Muhammed Emîn b. Mîr Selîm el-Bâbânî, *Hediyetu’l- ‘Arifîn Esmâu’l-Muellifîn ve Âsâru’l-Musannifîn*, Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî Beyrut, Lübnân, Tarih yok.

el-Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Fârâbî, *es-Sihâh Tâcu’l-Luğa ve Sihâhu’l-‘Arabîyye*, thk. Ahmed ‘Abdulgafûr ‘Attâr, Dâru’l-‘İlmi li’l-Melâyîn, Beyrût, 1987.

el-Curcânî, ‘Ali b. Muhammed eş-Şerîf, *et-Ta’rifât*, Mektebetu Lubnân, Beyrût, 1985.

El-Curcânî, Ebû Bekr ‘Abdulkâhir b. ‘Abdirrahman b. Muhammed el-Fârisiyyi’l-Asli ed-Dâr, *el-Miftâh fi’s-Sarf*, thk. ‘Ali Tevfik el-Hamed, Muessesetu’r-Risâle, Beyrût, 1987.

Çakmak, Recep, *Fahrudin er-Râzi’nin Tefsirinde Arap Şiirleriyle İstişhâdi*, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum, 2019, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Doğru, Sümeyye, *Ebu Hayyan el-Endelûsi’ye Göre Arap Dilinde hadisle istişhad*, Marmara Üniversitesi, SBE, İstanbul, 2018, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Doymaz, Cafer Tayyar, *Ebû Hhayyân el-Endelusî’nin Hayatı ve İrtişâfu’d-Darab Min Lisâni’l-‘Arab Adlı Eserinin Tahlîli*, Selçuk Üniversitesi, SBE, Konya, 2006, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Durmuş, İsmail, “İstişhâd”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2001.

Dursun, Hüseyin, *Ebû Hayyân el-Endelûsî'nin İrtişâfu'd-Darab Min Lisâni'l-Arab Adlı Eserinde Nahiv İlmine Ait Görüşleri*, İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, SBE, İzmir, 2021, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Ebû Hayyân, en-Nahavî el-Endelûsî, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, thk. 'Abdulhamîd es-Seyyîd Taleb, Mektebetu Dâru'l-'Arûbe, Kuveyt, 1982.

Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. 'Ali b. Yûsuf b. Hâyyân Esîruddîn el-Endelûsî, *el-Bahru'l-Muhît fi't-Tefsîr*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl, Dâru'l-fikr, Beyrût, 1420/1999.

Ebû Hayyân, el-Endelûsî, *en-Nehru'l-Mâdd mine'l-Bahri'l-Muhît*, thk. Ömer el-Es'ad, Dâru'l-Ceyl, Beyrût, 1995.

Ebû Hayyân, eş-Şeyh Esîruddîn el-Endelûsî, *Tuhfetu'l-Erîb bimâ fi'l-Kur'âni mine'l-Ğarîb*, thk. Semîr el-Meczûb, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrût, 1983.

Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf el-Gırnâtî el-Endelûsî, *Tezkiretu'n-Nuhât*, thk. 'Afif 'Abdurrahman, Muessesetu-Risâle, Beyrût, 1986.

Ebû Hayyân, el-Endelûsî, *Takrîbu'l-Mukarrib*, thk. 'Afif 'Abdurrahmân, Daru'l-Mesîre, Beyrût, 1982.

Ebû Hayyân, el-Endelûsî, *el-Mevfûr min Şerhi İbn 'Uşfûr*, thk. Mu'taz vesâm el-Muhtesib, Daru Tayibetu'l-Hadrâ, Mekke, 2021.

Ebû Hayyân, el-Endelûsî Esîruddîn Muhammed b. Yûsus, *Menhecu's-Sâlik fi'l-Kelâmi 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, thk. 'Ali Muhammed Fâhır, Ahmed Muhammed es-Sûdânî, Abdul'azîz Muhammed Fâhır, Dâru't-Tibâ'atu'l-Muhammediye, el-Ezher, 2013.

Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. 'Ali b. Yûsuf el-Endelûsî, *İrtişâfu'd-darab min lisâni'l-'Arab*, thk. Recep Osman Muhammed, Mektebetu'l-hancî, Kâhire 1998.

Ebû Hayyân, el-Endelûsî, *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, thk. Mustafâ Ahmed Halîl en-Nemâs, el-Mektebetu'l-Ezherî, Ezher, 2007.

Ebû Hayyân, el-Endelûsî, *eş-Şezratu'z-Zehbiyye fi İlmi'l-'Arabiyye*, thk. Muhammed b. Felâh el-Mutayrî, Ğarâs Li'n-Neşri, Kuveyt, 2010.

Ebû Hayyân, Esîruddîn Muhammed b. Yûsuf el-Endelûsî, *Ĝâyetu'l-İhsân fi İlmi'l-Lisân, Dâru'l-Beyân*, thk. Hâdî Samîr Meczûb, Lîbya, 2013.

Ebû Hayyân, en-Nahvî el-Endelûsî el-Gırnâtî, *en-Nuke tu'l-Hisân fi Şerhi Ĝayeti'l-İhsân*, thk. 'Abdulhuseyn el-Fetilî, Muessesetu'r-Risâle, Beyrût, 1985.

Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf el-Gırnâtî el-Endelusî, *Tezkiretu'n-Nuhât*, thk. 'Afif 'Abdurrahmân, muessesetu'r-Risâle, Beyrût, 1985.

Ebû Hayyân, el-Endelusî, *et-Tezyîl ve't-Tekmîl fî Şerhi't-Teshîl*, thk. Hasan Hendâvî, Dâru'l-Kalem, Dımaşk, Tarih yok.

Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. 'Ali el-Endelusî, *Dîvân-ı Ebî Hayyân el-Endelusî*, thk. Ahmed Matlûb, Hatîce el-Hadîsî, Matba'atu'l-'Ânî, Bağdat, 1969.

Ebu'l-Vefâ, 'Alallah b. 'Ali, *el-Kavlu's-Sedîd fî 'İlmi't-Tecvîd*, Dâru'l-Vefâ, el-Mansûre, 2003.

el-Efgânî, Sa'îd, *fî Usûli'n-Nahv*, el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrût, 1987.

el-Esterâbâzî, Muhammed b. el-Hasan er-Radî Necmuddîn, *Şerhu Şâfiye İbni'l-Hâcib*, thk. Muhammed Nûr el-Hasan vd. Dâru'l-Kutubi'l-'İlmî, Beyrût, 1975.

el-Haccî, 'Abdurrahmân 'Alî el-Haccî, *et-Târîhu'l-Endelusî*, Dâru'l-kalem, Beyrut 1981.

el-Hadîsî, Hadîce, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, Mektebetu'n-Nahda, Bağdat, 1966.

el-Hamlâvî, Ahmed b. Muhammed, *Şeze'l-'Arf fî Fenni's-Sarf*, thk. Nasrullah 'Abdurrahman Nasrullah Mektebetu'r-Ruşd, Riyâd, Tarih Yok.

İbn Haldûn, 'Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed Ebû Zeyd Veliyu'd-Dîn el-Hadramî el-İşbîlî, *Dîvânu'l-Mubtedî ve'l-Haberi fî Târîhi'l-'Arabi ve'l-Berberi ve Men 'Asarahum Min Zevî's-Şeni'l-Ekber*, thk. Halîl Şehâde, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1988.

İbnu'l-Cezerî, Şemsuddîn Ebû'l-Hayr Muhammed b. Muhammed b. Yûsuf, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, Mektebetu İbni Teymiyye, y.y. 1351/1930.

İbn Emirü'l-Müminîn, İsmâîl b. İbrâhîm, *Târîhu'l-Endelus*, thk. Enver Mahmûd Zenâtî, Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, el-Kâhire, 2007.

İbn Mâlik, Muhammed b. 'Abdillah et-Tâî el-Ceyyânî Ebû 'Abdillah Cemâluddîn, *Şerhu'l-Kâfiyetu's-Şâfiye*, thk. 'Abdulmun'im Ahmed Herîdî, Câmi'atu Ummu'l-Kurâ, Mekke, Tarih yok.

İbn Mâlik, Muhammed b. 'Abdillah et-Tâî el-Ceyyânî Ebû 'Abdillah Cemâluddîn, *min Zehâir İbn Mslîk fî'l-Luğati Meseletin min Kelâmi el-İmâm İbn Mâlik fî'l-İştikak*, thk. Mmuhammed el-Mehdî 'Abdulhay 'Amar, el-Câmi'atu'l-İslâmî, Medîne, 1998-1999.

İbn Manzûr, Muhammed b. Mukerrem b. ‘Ali Ebu’l-Fadl Cemâluddîn el-Ensârî er’-Ruveyfî’î el-İfrîkî, *Lisânu’l-‘Arab*, Daru Sâdr, Beyrût, 1414/1993.

İbn Tağrîberdî, Yûsuf b. ‘Abdillah. el-Zâhirî el-Hanefî Ebu’l-Mehâsin Cemâluddîn, *en-Nucûmu’z-Zâhira fî mulûki Mısr ve’l-Kâhire*, Vizâretu’s-Sakâfeti ve’l-İrşâdi’l-Kavmî Dâru’l-Kutub, Mısır, Tarih yok.

İbn ‘Uşfûr, ‘Ali b. Mumin en-Nahevî el-Hadramî el-İşbîlî el-Ma’rûf bi İbn ‘Uşfûr, *el-Mumti’ fî’t-Tasrîf*, thk. Ahmed ‘İzzu’inâye ve ‘Ali Muhammed Mustafâ, Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, Beyrût, 2011.

İdrissa, Muhamat, *Ebu Hayyan el-Endülüsü’nin el-Nûkat el Hisan ala Maani’l Kuran Adlı Eserinin Edisyon Kritiği*, Marmara Üniversitesi, SBE, İstanbul, 2009, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

İlge, Mahfus, *Ebû Hayyân’ın Tefsirinin İ’râbu’l-Kur’an açısından tahlili (Fâtîha ve Bakara Sûreleri Örneğinde)*, İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, SBE, İzmir, 2020, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

‘İmâduddîn, el-Meliku’l-Mueyyed Ebu’l-Fidâ İsmâil b. el-Efdal ‘Ali el-Eyyûbî, *el-Kunnâş fî Fenneyi’n-Nahvi ve’s-Sarf*, el-Mektebetu’l-‘Asriyye, Beyrût, 2004.

el-İsnevî, ‘Abdurrahîm b. el-Hasan b. ‘Ali eş-Şâfi’î Ebû Muhammed Cemâluddîn, *Tabakâtu’s-Şâfi’iyye*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, y.y. 2000.

Kafes, Mahmut, *Ebu Hayyan el-Endelüsü’nin hayatı ve el-Bahru’l-Muhit isimli tefsirindeki metodu*, Selçuk Üniversitesi SBE, Konya, 1994, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Kafes, Mahmut, “Ebû Hayyân el-Endülüsü”, *DİA*, TDV Yayınlar, İstanbul, 1994.

Karagöz, Abdurrahman Kaan, *Ebû Hayyân tefsirinin kaynakları: Te’vilâtü’l Kur’an Örneği*, Necmettin Erbakan Üniversitesi, SBE, Konya, 2021, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Kocabıyık, Halil İbrahim, *Belâgat Açısından Ebû Hayyân’ın el-Bahru’l-Muhît Tefsiri*, Süleyman Demirel Üniversitesi SBE, Isparta, 2018, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Köseoğlu, Mustafa, *Ebû Hayyan el-Bahru’l-Muhît Adlı Eserinin Beyân İlmi Açısından Tahlili*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, SBE, İstanbul, 2017, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Kılıç, Hulusi “İştikâk”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2001.

Lisânuddîn, Muhammed b. ‘Abdillâh b. Sa‘îd es-Selmânî el-Gırnâtî el-Endelusî Ebû ‘Abdillâh İbnu’l-Hatîp, *el-İhâta fî Ahbâri Gırnâta*, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrût, 1424/2003.

el-Makkarî, Ahmed b. Muhammed et-Tilmisânî, thk. İhsân ‘Abbâs, *Nefhu’t-Tîb Min Ğusni’l-Endelusi’r-Ratîb*, Dâru Sâdr, Beyrût, 1968.

Munis, Huseyin, *el-Meğrîb ve’-Endelus*, Daru’r-Rreşâd, Kâhire, 1997.

Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarihi*, TDV Yayınları, Ankara, 2019.

Özdemir, Mehmet, “Endülüs”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1995.

Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, TDV Yayınları, Ankara, 2007.

Öznurhan, Halim, “İstilah”, *DİA*, TDV Yayınları, Ankara, 2020.

es-Safedî, Selâhuddîn Halîl b. Aybek b. ‘Abdillâh, *el-Vâfi bi’l-Vafayât*, thk. Ahmed el-Arnâûtî, Turkî Mustafâ, Dâru İhyâi’t-Turâs, Beyrût, 2000.

es-Safedî, Selâhuddîn Halîl b. Aybek, *A’yânu’l-‘Asr ve A’vânu’n-Nasr*, thk. ‘Ali Ebû Zeyd, Nebîl Ebû ‘Aşme, Muhammed mev‘id, Mahmûd Sâlim Muhammed, Dâru’l-Fikri’l-Mu‘asır, Beyrût, 1998.

es-Sâmerâî, Halîl İbrâhîm, ‘Abdulvâhid Zenûn Tâhâ, Nâtik Sâlih Maslûb, *Târîhu’l-‘Arab ve Hadâretuhum fî’l-Endelus*, Daru’l-Kitâbi’l-Cedîdi’l-Müttahide, Beyrût-Lübnân, 2000.

Sarı, Mehmet Ali, “İdgam”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2000.

es-Sercânî, Râğîb, *Kıssatu’l-Endelus*, Muessesetu İkra, li’n-Neşri ve’t-Tevzi‘ ve’t-Tercemeti, el-Kâhire, 2010.

es-Serrâc, Muhammed ‘Ali, *el-Lubâb fî Kavâ‘idi’l-Luğa ve Âlâti’l-Edebi’n-Nahvi ve’s-Sarfî ve’l-Belâğe ve’l-‘Arûdi ve’l-Luğa ve’l-Mesel*, Dâru’l-Fikr, Dımaşk, 1983.

Sîbeveyh, Ebû Bişr ‘Amr b. Osmân b. Kanber, *el-Kitâb*, thk. ‘Abdusselâm Muhammed Hârûn, Mektebetu’l-Hâncî, Kâhire, 1988.

es-Subkî, Tâcuddîn ‘Abdulvahhâb b. Takiyyiddîn, *Tabakâtu’s-Şâfi‘iyyeti’l-Kubrâ*, thk. Mahmûd Muhammed el-Tanâhî, ‘Abdulfattâh Muhammed el-Helevî, Hecera li’t-Tibâ‘ati ve’n-Neşri ve’t-Tavzî‘, y.y. 1413/1992.

es-Suyûtî, 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâleddîn, *Târîhu'l-Hulefâ*, thk. Hamdî el-Demirdaş Mektebetu Nizâr Mustafâ el-Bâz, y.y, 2004.

es-Suyûtî, 'Abdurrahmân b. Ebîbekir Celâluddîn, *Buğyetu'l-vu'ât fî Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, el-Mektebetu'l-'Asriyye, Lübnân, Tarih yok.

es-Suyûtî, 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâluddîn, *el-İktirâh fî Usûli'n-Nahv*, thk. 'Abdülhakîm 'Atiyye, Dâru'l-Beyrûtî, İstanbul, 2006.

Şahinoğlu, Tuğba, *Ebu Hayyan el-Endelusi ve et-Tedrib fî Temsili Tahsili't-Takrib adlı eseri (Metin İncelemesi)*, İstanbul Üniversitesi, SBE, İstanbul, 2016, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

eş-Şevkânî, Muhammed b. 'Ali b. Muhammed b. 'Abdullah el-Yemenî, *el-Bedru't-Tâli' bi Mehâsini min Ba'di'l-Karni's-Sâbi'*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, Tarih yok.

Tarı, Nihat, *Teftâzânî'in Hayatı ve es-Sâ'dînî Adlı Şerhinin incelemeesi*, İksad Yayınları, Ankara, 2021.

Tekin, Ahmet, *Kur'an'ın Dilbilimsel Yönü Vâhidî'nin el-Basît Adlı Tefsirinin Bağlamında*, İlâhiyât Yayınları, Ankara, 2018.

Tekin, Ahmet, *İbnu's-Şecerî'nin el-Emâlî Adlı Eserinin Sarf Açısından İncelenmesi*, İlâhiyât Yayınları, Ankara, 2019.

Tekin, Selim, *Ebû Hayyân el-Endelusî ve Arap Gramerindeki Yeri*, Uludağ Üniversitesi SBE, Bursa, 2019, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Uludaş, İbrahim, *Ebu'l Hayyan el-Endelûsî'nin el-Bahru'l Muhit'inde Kıraat Olgusu*, Bursa Uludağ Üniversitesi SBE, Bursa, 2014, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Yiğit, İsmail, "Nasrîler", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2006.

ez-Ziriklî, Hayruddîn b.Mahmûd b. Muhammed b. 'Ali b. Fâris ed-Dımaşkî, *el-A'lâm*, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, y.y. 2002.

Zekeriyyâ, Feryâl el-'Abd, *el-Mîzân fî Ahkâmi Tecvîdi'l-Kur'an*, Dâru'l-Îmân, Kâhire, Tarih yok.